

JAARBOEK
VOOR
MUNT- EN
PENNINGKUNDE

99
2012

KONINKLIJK NEDERLANDS GENOOTSCHAP
VOOR MUNT- EN PENNINGKUNDE
AMSTERDAM

commissie van redactie

drs. N.L.M. Arkesteijn, Delft

E.J.A. van Beek, Sint-Michielsgestel

prof. dr. J.G.J.M. Benders, Katholieke Universiteit Leuven en Universiteit van Tilburg (voorzitter)

mr. M. Bloemendal, Dordrecht (namens bestuur)

drs. E. van der Kam, Geldmuseum, Utrecht

prof. dr. F. Kemmers, Goethe Universiteit, Frankfurt

T.P.J. Nissen, Terheijden

drs. T. Opdam, Zevenaar (secretaris)

International Advisory Board

prof. dr. J. Van Heesch, Koninklijke Bibliotheek Albert en Katholieke Universiteit Leuven

dr. H. Horsnæs, Nationalmuseet (Kopenhagen)

dr. P. Ilisch, Landesmuseum Münster en Westfälische Wilhelms-Universität Münster

prof. dr. P. Spufford, Cambridge University

e-mail redactie

jaarboek@munt-penningkunde.nl

kopij-richtlijnen

Zie www.munt-penningkunde.nl

ISSN 0920-380X

uitgave

© 2013 Koninklijk Nederlands Genootschap voor Munt- en Penningkunde, Amsterdam

De uitgifte van jaarboeken door het Koninklijk Nederlands Genootschap voor Munt- en Penningkunde wordt financieel mede mogelijk gemaakt door het Geldmuseum te Utrecht.

druk

n.v. Peeters s.a., B-3020 Herent (België)

Venus op rekenpenningen

Een onderzoek naar bijna 100 jaar Venuspenningen

(125% vergroot)

Inhoud

1. Inleiding.....	3
2. Rekenpenningen.....	4
3. Onderzoeksvragen	9
3.1 Wat is er gemaakt?	13
3.2 Wanneer zijn ze gemaakt?	22
3.3 In welk historisch kader zijn ze te plaatsen?	24
3.4 Wie heeft ze gemaakt?.....	28
3.5 In welke plaats(en)/welk munthuis is dat gedaan?	29
3.6 Voor wie zijn ze gemaakt?	32
3.7 In wiens opdracht zijn ze gemaakt?	38
3.8 Wat zeggen numismaten over deze serie rekenpenningen en in hoeverre is dat betrouwbaar?	39
3.8.1 Literatuur	39
3.8.2 Mening en opvattingen van numismaten	41
3.9 Conclusies.....	50
4. In de catalogus gebruikte afkortingen en literatuurverwijzing.....	52
5. Catalogus van Venuspenningen geslagen bij/in opdracht van de officiële instanties in de Zuidelijke Nederlanden tussen 1488 en 1512	54
5.1 Typen Venusrekenpenningen.....	54
5.2 Verantwoording en opmerkingen vooraf	55
5.2.1 Betrouwbaarheid van Dugniolle	55
5.2.2 Weergave van de beeldenaars en omschriften.....	55
5.2.3 Doorsnede, metaalgebruik, weergave, zeldzaamheid....	58
5.2.4 De beschrijvingen.....	60
5.3 Catalogus	62
5.4 In Dugniolle beschreven Venuspenningen waarvan het bestaan onzeker is/betwijfeld wordt.....	120
6. Literatuur	127
Dankwoord.....	130

1. Inleiding.

In de overgang van de Middeleeuwen naar de Renaissance werd tussen 1488 en 1512 in de Zuidelijke Nederlanden een serie van 59 rekenpenningen geslagen met een (vrijwel) naakte vrouw. Een dergelijke beeldenaar week nogal af van de tot dan toe gangbare vrij traditionele rekenpenningen. Ze werden met name gebruikt in (overheids-)instellingen waar de rekeningen werden gecontroleerd. Nadat de productie van deze serie beëindigd was, zijn er heel veel nabootsingen gemaakt: kennelijk was een jeton met de afbeelding van een naakte vrouw een gewild object. Deze imitaties zijn over een groot deel van West-Europa verspreid en worden ook in Engeland gevonden. Veelal wordt aangenomen dat deze nabootsingen in Neurenberg zijn gemaakt. Vast staat dat vanaf circa 1515 tot circa 1585 inderdaad in Neurenberg rekenpenningen met de naakte vrouw zijn gemaakt: ze zijn voorzien van de naam van de maker en daarom met zekerheid tot Neurenberg herleidbaar. Zoals blijkt uit de omschriften op veel van die rekenpenningen gaat het om de godin Venus, vandaar dat alle rekenpenningen met de naakte vrouw in de volksmond “Venuspenningen” worden genoemd. Nadere bestudering van deze Venusrekenpenningen is aanleiding geweest voor een in 2013 af te ronden breed onderzoek met als werktitel “Venus op rekenpenningen, de naakte waarheid?”

In deze jaarboekbijdrage kijken we naar een serie Venusrekenpenningen die tussen 1488 en 1512 in de Zuidelijke Nederlanden is gemaakt. Afgaande op tot nu toe verschenen naslagwerken, literatuur en catalogi zou men mogen concluderen dat in de Zuidelijke Nederlanden tussen 1488 en 1515 zo’n 115 Venusrekenpenningen zijn gemaakt. Niets is minder waar – van “slechts” 59 rekenpenningen met de naakte vrouw staat onomstotelijk vast dat ze in werkelijkheid bestaan: ze zijn met foto’s, beschrijvingen en achtergrondinformatie opgenomen in een catalogus die de kern vormt van deze jaarboekbijdrage (par. 5). Tevens is een lijst opgenomen van in Dugniolle beschreven Venusrekenpenningen waarvan het bestaan zodanig twijfelachtig is, dat – zolang het tegendeel niet bewezen is – er van uit gegaan wordt dat ze niet bestaan. De catalogus is daardoor een geactualiseerd overzicht van alle tot nu toe bekende rekenpenningen met de naakte vrouw en vervangt in dit opzicht Dugniolle. De catalogus wordt voorafgegaan door een korte inleiding op het fenomeen rekenpenningen (par. 2), een overzicht van de belangrijkste literatuur betreffende Venusrekenpenningen en een meertalig overzicht van de gebruikte afkortingen en literatuurverwijzingen (par. 4). In paragraaf 3 wordt een aantal vragen onder de loep genomen, toegespitst op de serie van 59 rekenpenningen die in de catalogus beschreven wordt. Het gaat daarbij om de volgende vragen:

- Wat is er gemaakt?
- Wanneer zijn ze gemaakt?
- In welk historisch kader zijn ze te plaatsen?
- Wie heeft ze gemaakt?
- In welke plaats(en)/welk munthuis is dat gedaan?
- Voor wie is dat gedaan?
- In wiens opdracht is dat gedaan?
- Wat zeggen numismaten over deze serie rekenpenningen en in hoeverre is dat betrouwbaar?

Daarbij komen aspecten aan de orde, zoals

- Is er sprake van een samenhangende reeks of is het een losse verzameling rekenpenningen, en – in het verlengde daarvan – klopt de naam Venuspenningen voor deze reeks wel?
- Is er een aanleiding te vinden voor het maken van deze specifieke categorie rekenpenningen? Waarom stopt de reeks in 1512?
- Welke gegevens zijn aan deze serie penningen te ontlelen, zoals de beelden, de stempels/ponsoenen, de omschriften, de metaalsamenstelling, de zeldzaamheidsgraad?

De catalogus zelf wordt vooraf gegaan door een “Verantwoording en opmerkingen vooraf” (par. 5.2). Daarin wordt kort ingegaan op de metaalsamenstelling en de zeldzaamheidsgraad van deze rekenpenningen. Na de catalogus volgt een volledig overzicht van de geraadpleegde literatuur (par. 6).

2. Rekenpenningen

De rekenkunst heeft een lange geschiedenis achter zich.¹ Al vijfhonderd jaar voor Christus maken de Grieken hun berekeningen met behulp van platte steentjes of schijfjes van glas, been of ivoor op een rekenbord met verticale lijnen. Dit rekenen met schijfjes is vermoedelijk overgenomen uit Azië, Mesopotamië of India en het bereikt via de Romeinen ten slotte West-Europa, waar het tijdens de Middeleeuwen steeds meer in gebruik raakt.² Het bord waarop men de berekening uitvoert, wordt *abacus* genoemd.³ De methode ondergaat in de loop der tijden wel enige wijzigingen. Omstreeks de wisseling van de twaalfde naar de dertiende eeuw worden de schijfjes van metaal

1 Zie onder meer KOOL (1999) en VAN BEEK (1986), en ook VAN LOON (1717) 55 e.v. en STEPHANIK (1898) 274-279

2 ROUYER (1849)

3 Afgeleid van het Arabische ABQ en het Griekse ὑβᾶς (abaks) = reken- of tekenbord. HEFFELINGER (2004), PULLAN (1968)

gemaakt.⁴ In de verschillende volkstalen ontwikkelen zich eigen benamingen, zoals *jeton*, *counter*, *Rechenpfennig*, *rekenpenning*, *legpenning* of *leggeld*.⁵ Vanaf de vroege Middeleeuwen is in Europa het rekenen met penningen op een rekenbord de gebruikelijke rekenmethode. In de elfde eeuw komt daar een nieuwe rekenmethode bij, die gebruik maakt van tien cijfers en een decimaal plaatswaardesysteem. Dit rekenen met Hindoe-Arabische cijfers vindt zijn vermoedelijke oorsprong in India en is door de Arabieren naar het Westen gebracht.⁶ Paus Sylvester II (999-1003) is de eerste West-Europese geleerde van wie we zeker weten dat hij de Arabische cijfers onderwezen heeft.⁷ In Europa blijft gedurende lange tijd zowel de oude als de nieuwe rekenmethode in gebruik. Op den duur verdwijnt het traditionele rekenen met penningen en blijft alleen het moderne rekenen met de pen over. Op vergelijkbare wijze raken de Romeinse cijfers langzamerhand steeds meer in onbruik, tot na verloop van tijd in geschreven documenten uitsluitend Arabische cijfers voorkomen.⁸ Het rekenbord of -doek, waarbij op horizontale lijnen van verschillende waarde met penningen, steentjes of anderszins werd opgeteld, afgetrokken, vermenigvuldigd etc., bestond al bij de Romeinen maar was na de ineenstorting van het Romeinse rijk buiten gebruik geraakt.⁹ De opbloeiende handel in Italië en Frankrijk in de Middeleeuwen zorgde voor hernieuwde introductie. Kool: Voor het penningrekenen heeft men geen pen en papier nodig en men hoeft dus niet te kunnen lezen en schrijven. Het penningrekenen past daarom uitstekend in een samenleving, waarin de meeste mensen niet geletterd zijn. Als het noodzakelijk is om een rekenresultaat, een paginanummer of een datum schriftelijk vast te leggen, gebruikt men Romeinse cijfers, die voor dit doel toereikend zijn. Met Romeinse cijfers worden geen berekeningen gemaakt, alleen maar rekenresultaten genoteerd.¹⁰

Een van de oudste bekende rekenpenningen van de Lage Landen is de afgebeelde jeton van de rekeningen van Vlaanderen (Afb. 1); het is niet precies bekend wanneer deze gemaakt is.¹¹ Vast staat dat al in de dertiende eeuw in

4 BARNARD (1917) 24; SMITH (1958) 165

5 BARNARD (1917) 26, 27

6 KOOL (1999)

7 SMITH (1958) 181

8 VAN LOON (1732) 10-14

9 http://nl.wikipedia.org/wiki/Historische_rekenpenningen_in_de_Nederlanden

10 KOOL (1999)

11 ROUYER (1858) 133/134 nr. 43, pl. XII, nr. 100; DUGNIOLLE (1876) nr. 17; DE LA TOUR (1899) 88, nr. 513. Rouyer meent dat deze jeton van Philips de Stoute (1245-1285) is, Dugniolle dateert hem in de regeerperiode van Lodewijk van Male (1346-1384). Collectie Penningkabinet Koninklijke Bibliotheek Brussel; vz. **LES GETOVERS DE LA CIT, kz. DE LEIT ONS VIA**

Afb. 1. Vroege rekenpenning van de Lage Landen met de leeuw van Vlaanderen (135%)

Vlaanderen rekenpenningen zijn gemaakt: in de rekening van 1284 van de stad Brugge wordt het bestaan van jetons al genoemd, evenals in de rekeningen van 1303, 1331 en 1332.¹² In een Vlaamse rekening van 1375/76 komt een post voor wegens 50 “*deniers d’argent qui falloient pour geitter les comptes de Monseigneur, livrez aux maistres des comptes*”¹³ Uit de periode 1384-1389 dateert een jeton met het omschrift “Leggeld der Rekeningen-Camer van Brabant”.¹⁴ Ook in Holland werd al voor de oprichting van de rekenkamer in 1447 gebruik gemaakt van jetons: een rekening van 1434 bevat een post van 5 mark zilver “dair sy leghgelt af gemaict hebben om de gecommiteerden te hoeren de rekeningen van de officieren van Hollant”.¹⁵

Na de instelling van de rekenkamers volgde in de vijftiende eeuw een lange reeks jetons, bestemd voor de bij het financieel beheer en toezicht betrokkenen, in de eerste plaats voor de rekenkamers zelf. Besteld door de Kamer, gemaakt “ter ordinantie” van de Kamer, werden de rekenpenningen gemaakt met stemfels, “gestoken” door de ijzersnijders van de munthuizen. Ze werden in die munthuizen geslagen en door de muntmeesters in hun rekeningen gebracht. Ze waren bestemd voor het dagelijks gebruik en – de zilveren exemplaren – als emolumenten voor de rekenmeesters. De hoeveelheden liepen zeer uiteen, maar het ging om aanzienlijke aantallen. Een paar voorbeelden: de kamer van Brabant ontvangt in 1431 300 zilveren en 300 koperen jetons, in 1435 400 zilveren en 1.200 koperen, in 1452 500 zilveren en 2.900 koperen, in 1467 2.400 stuks van *laiton* en in 1471 nog eens 3.500.¹⁶

12 DE SCHODT (1888) 36

13 *Compte en rouleau de la monnaie de Gand, 1375/1376*, stadsarchief Gent

14 VAN DIJK VAN MATENESSE (1885) 299, pl. VIII nr. 1: vz. + LEGGHELT: D’ REKENINGHE CAME VA BRABA’T; kz. + REKENT: LEEGHET: VESTELIIC

15 VAN DER CHIJ (1858) 400

16 VAN KUYK (1949) 9, ROUYER (1858) 21 e.v.

Ook in Brugge werden al in 1335 rekenpenningen gemaakt; aan het eind van de veertiende eeuw ook bij een particuliere instelling.¹⁷ Van Dordrecht kunnen we met zekerheid zeggen dat daar vanaf 1434 jetons werden geslagen.¹⁸ In de rekening van de munt van Dordrecht over 1484 is te lezen: “zeven marck silveren peninge mitten fatsoene tot leggelt gemaict ende geleverd den heeren van den rekeninge in de Hage en die men hun schuldich was over hun gewoonlijck jairlijcx leggelt gelijk de andere heeren van der rekeningen te Rijsele, te Brussel en Bourgen jairlijcx geleverd worden uut redene van hueren dienste ende officie”. Dit waren dus de gebruikelijke emolumenten voor de vier meesters en de auditeur van de Haagse rekenkamer. In diezelfde rekening lezen we voorts: “den voorn. muntmeester van XII hondert cooperen legpenningen by him geleverd in de voors. cameren en die gedistribueert zijn onder den voorn. meesters, auditeur ende clercken binnen den tijde dezer rekening”.¹⁹ Dit waren dus de rekenpenningen waarmee gerekend werd. In Arnhem betaalde de stadsrentmeester in 1446 voor “xl legpenningen iiii ½ kromstert” en in de stadsrekening 1447 wordt een “reekenbreet” vermeld.²⁰

De ijzersnijder (graveur), werkzaam bij de munthuizen, was een handwerksman en bij rekenpenningen is in toenemende mate de verfijning van de graveerkunst te zien. Juist voor de jaarlijkse beloning van de muntmeesters en de kopstukken van de rekenkamers kon hij zich uitleven in zijn handwerk. De graveurs van rekenpenningen maakten *jetons d'une correction de travail qui ne laisser rien à désirer*.²¹ De omschriften zijn aanvankelijk in het Frans, soms ook Latijn; later komen daar ook Nederlandstalige teksten bij. Dugniolle dateert de eerste rekenpenningen met een Nederlandstalig omschrift in 1447, 1450 en 1466.²²

Jaartallen worden in het begin niet of nauwelijks gebruikt, pas in de tweede helft van de vijftiende eeuw zien we ze met regelmaat verschijnen: een van de eerste Venuspenningen heeft het jaartal 1488 (Afb. 2).²³ Voor het maken van het stempel waarmee de rekenpenningen geslagen werden, gebruikte men

17 DUGNIOLLE (1876) nrs. 27 t/m 33 en noot op p. 9

18 VAN DER CHIJS (1858) 400

19 VAN DER CHIJS (1858) 476 en 477

20 Uit de stadsrekening van Arnhem: VAN HASSELT (1804) 70, 71

21 ROUYER (1858) 136; DE COSTER (1883) XII

22 D 131. **DIERICK DE MOL**, magistraat van Brussel; D 132 vz. **HEIMELIC LIEN** en D 156 **DE GEVE IN TIJDE IS ANDE TO VO'SIE**

23 D 335, ongedateerde rekenpenning, die behoort tot een samenhangende groep jetons uit Dugniolle (D333-341, zie ook de nrs. 1 tot en met 7) waarvan sommige het jaartal 1488 dragen. Er zijn geen oudere gedateerde rekenpenningen met de naakte vrouw bekend, reden waarom Dugniolle deze jeton in 1488 geplaatst heeft. DUGNIOLLE (1876) XIX: in 1468 verschijnt de eerste rekenpenning met het jaartal in Arabische cijfers

Afb. 2. Rekenpenning met de naakte vrouw uit circa 1488
met op de keerzijde de Dood

afzonderlijke ponsoenen of ponsen, ijzeren stempels met (voor de letters) aan het uiteinde een lettervorm waarmee bijvoorbeeld een omschrift op penningen samengesteld werd. Voor grotere vormen zoals de Venusfiguur werden aparte ponsen gemaakt.²⁴ Naast de productie van rekenpenningen voor de rekenkamers in de munthuizen zijn er ook op grote schaal jetons gemaakt voor gebruik buiten de rekenkamers: vrijwel iedereen die rekenen kon, rekende immers met rekenpenningen. Waar die rekenpenningen precies werden gemaakt, is overigens niet altijd duidelijk. Door het muntteken is een aantal jetons gemakkelijk te herleiden tot Antwerpen of Brugge, ook andere productieplaatsen zijn echter denkbaar. Bekend is dat al in 1398/99 rekenpenningen van de Parijse munt werden betrokken voor de controle van de grafelijke rekeningen van Holland.²⁵ In Brugge – in die tijd de machtigste van de Hanzesteden²⁶ – werden in de vijftiende en zestiende eeuw door *maîtres particuliers* rekenpenningen gemaakt die in heel Vlaanderen, en ook bij de ontvangers in Brussel in gebruik waren.²⁷ Tegen het einde van de regeerperiode van Philips de Goede verminderde de productie van de traditionele Brugse rekenpenningen. In de laatste decennia van de vijftiende eeuw werd met name Antwerpen een belangrijke muntplaats waar ook jetons werden gemaakt. Er kwam ook meer variatie in de beeldenaars en omschriften. Dat geldt vooral vanaf de minderjarigheid van Philips de Schone tot aan de regeerperiode van Philips II. Op deze rekenpenningen die men in het algemeen *historiques* noemt, verschijnen met name vanaf de zestiende eeuw leuzen, spreekwoorden, religieuze zinnen, aanroepingen, gebeden,

24 Zie voor een uitvoeriger beschrijving: LENNAERTS (2011) 147-154 en MEDING (2006) 41-47, 52-54; VAN CAUWENBERGHE (2000) 280-301

25 VAN BEEK (1981) 133 met een verwijzing naar een onderzoek naar de Grafelijksheidsrekeningen van Holland

26 Over de positie van Brugge binnen de Hanze, zie SCHUBERT (2002)

27 DE SCHODT (1888) 88 en 89

uitingen van vurig verlangen, toespelingen op oorlogs-, overwinnings- en vrede-toestanden. Verder ook de alledaagse politieke situaties, heuglijke en dramatische gebeurtenissen, huwelijken, blijde intredes van prinsen en soevereinen enzovoort maken opgang. Men ziet tevens portretten, allegorische en soms zelfs satirische elementen uitgebeeld, evenals wapenschilden, bloemen en kruisen in alle soorten.²⁸

Afb. 3. Rekenpenningen werden vaak nagemaakt, zoals deze imitatie van een Venuspenning, circa 1500

De Man gaat er van uit dat in Middelburg naast de “eigen” rekenpenningen tot de eerste helft van de zestiende eeuw Franse rekenpenningen zijn gebruikt, daarna pas Neurenbergse. Bodemvondsten uit Zeeland bevestigen dat beeld. Als eerste voorbeeld (van een naar haar mening Neurenbergse rekenpenning) noemt De Man een vroeg zestiende-eeuwse imitatie van een Zuid-Nederlandse Venuspenning van 1497 (Afb. 3).²⁹ In Arnemuiden zijn in de voormalige toegangshaven van Middelburg inderdaad vooral rekenpenningen van Franse makelij gevonden.³⁰

3. Onderzoeksvragen

In de inleiding kwamen de onderzoeksvragen met betrekking tot deze serie van 59 rekenpenningen al ter sprake. Deze worden in de volgende paragrafen 3.1 tot en met 3.8 besproken. Daarbij kijken we ook of er verbanden zijn te leggen tussen de onderzoeksvragen en de antwoorden op die vragen. Voordat we deze vragen bespreken eerst een paar algemene opmerkingen.

²⁸ DE SCHODT (1888) 41

²⁹ DE MAN (1925) 47; D 509; M 824, vz. *STYL GHEEN TROEST VERWERV SO MO IC S*, kz. *BVONNE TOR DVOSERO DE BONETTO*

³⁰ www.archeologiewalcheren.nl, project Clarinastraat, geraadpleegd 10 januari 2012.

Het Geldmuseum heeft een omvangrijke collectie rekenpenningen en veel van de in de catalogus besproken exemplaren zijn daar te vinden. Veel van de keerzijdebeeldenaars van de Venusrekenpenningen zien we terug op andere rekenpenningen uit die periode. Dat geldt ook voor de letterponsoenen: er is een grote mate van gelijkheid. In het kader van dit onderzoek is volstaan met een niet al te diepgaande vergelijking. Daaruit is de voorlopige conclusie getrokken dat in de periode 1486 tot circa 1520 een groot aantal van de rekenpenningen in de collectie van het Geldmuseum een zodanige uniformiteit vertoont in stiling, gebruikte interpuncties, letterponsoenen en gebruik van beeldenaars, dat het waarschijnlijk is dat ze met dezelfde werktuigen en daarmee ook in hetzelfde atelier gemaakt zijn. In totaal gaat het daarbij om – ruw geschat – zeker 400 rekenpenningen.

Afb. 4. Rekenpenningen uit 1480 en ca. 1486

Afb. 4 toont twee vroege rekenpenningen die bij vergelijking vermoedelijk uit hetzelfde atelier komen als de eerste Venusrekenpenningen.³¹ Uiteraard is een diepgaand nader onderzoek nodig om hier hard onderbouwde uitspraken over te doen. In paragraaf 3.4 wordt ingegaan op de vermoedelijke maker van de

31 a. coll. GM 178, D 293, uit 1480:
 vz. GEGTOIRS PO LE BVR ETAV DES FINANCES,
 kz. GEGTOIRS PO LE BUREAV DES MAISTRES D'OTIEL
 b. coll. GM 188, D 309, 1486?:
 vz. S INGOBE IN TER EENDE PRO NOBIS
 kz. † QVI BIEN IETTERA BONNE COMPTE TROUVERA

serie Venusrekenpenningen die – het zij hier reeds vermeld – in de periode 1480 tot 1520 als stempelsnijder in o.a. Antwerpen werkzaam was. Tot slot van deze paragraaf een overzicht van combinaties van (soms verkort weergegeven) omschriften op de serie van 59 Venusrekenpenningen met vermelding van typen en initiaaltekens. In de volgende paragrafen komen diverse aspecten met betrekking tot deze omschriften aan de orde.

Type	Voorzijde met Venus	Keerzijde
1 A	JUSTICIA IS GESLAG DO VERIT L I G N	❖ FALLACIA IS GEBORE FIDES HEFT DE STRIT VERLO
2 A	JUSTICIA IS GESLAG DO	⚡ HEUS QUID GESTIS EN HIC TE MANET EXITIS
3 A	JUSTICIA IS GESLAG DO	❖ HEUS QUID ...
4 A	TEMPORA LETO TRISTIA RISU TEMPERA	❖ HEUS QUID ...
5 A	TEMPORA LETO...	❖ HEUS QUID ...
6 A	TEMPORA LETO ...	❖ HEUS QUID ...
7 A	TEMPORA LETO ...	❖ HEUS QUID ...
8 B	❖ TEMPORA LETO ...	❖ TEMPORA LETO
9 B	❖ FALLACIA IS GEBORE...	❖ JUSTICIA IS GESLAGEN DO ...
10 A	❖ IK KENT AL OP MIJN DUIMKEN	👉 PHS DEI GRA ARCHID AUSTE DUX BURG BRA
11 B	❖ HOFFEN MIT DEN TSIT VERDRIBT	❖ MAXIMIL'AN ROMANO REX Z UNGARIE DALAM CRO
12 B	TEMPORA LETO ...	❖ HEUS QUID ...👉
13 B	TEMPORA LETO ...	❖ HEUS QUID ...
14 B	❖ TEMPORA LETO ...	PHS ARCHIDVCIS... +BRA👉
15 B	❖ DE ABSENTIBVS NIL NISI BONUM	PHS.....BRABCIE Z
16 B	❖ TEMPORA LETO ...	❖ HEUS QUID ...
17 B	❖ HOFFEN MIT DEN TSIT VERDRIBT	❖ RECORDARE NOVISIA TUA ET IN ETNU NO PCAV
18 B	❖ TEMPORA LETO ...	👉 DILIGITE JUSTITIAM QUI IUDICATIS TARRAM
19 B	👑 TEMPORA LETO ...	❖ IN OMNIBUS RESPICE FINEM
20 A	❖ SAL IK GEEN TROOST VERWEV VA ROV SO MO IC S	👉DILIGITE JUSTICIA ...
21 B	❖ TEMPORA LETO ...	❖ RECORDARE NOVISIA ...
22 B	❖ TEMPORA LETO ...	❖ HEUS QUID ...
23 B	❖ TEMPORA LETO ...	❖ TEMPORA LETO ...
24 A	❖ IE L AI FAIT TEL CUIDE QUI FAULT	IN OMNIBUS ...
25 A	❖ IE L AI FAIT ...	❖ O MINSCHIE CLEIN EN GRO PINST OM DIE EWIG DO

Type	Voorzijde met Venus	Keerzijde
26 A	❖ IE L AI FAIT ...	PHS DEI GRA.... B Z +
27 A	❖ IE L AI FAIT ...	👑 IN OMNIBUS ...
28 A	❖ IE L AI FAIT ...	✠ TEL CVIDE QUI RALT
29 A	❖ IE L AI FAIT ...	PHS DEI GRA ARCHID AUSTRIE DUX BURG B Z
30 A	❖ IN DOMINO CONFIDO PE	DILIGITE JUSTICIA ...
31 A	❖ IN DOMINO ... PE	✠ SANCTE MICHAEL PROTÉGÉ POPULUM TUUM
32 A	❖ IN DOMINO ... PE	👑 PHS ARCHDVXBRA Z
33 A	❖ IN DOMINO ... PE	👑 PHS ARCHDVX.....BRAC Z
34 A	❖ IN DOMINO ... PE	❖ IECTOIRS POVR CEULX DES FINANCIES
35 A	❖ IN DOMINO ... PE	❖ TEMPORA LETO .
36 A	❖ IECTOIRS DES GENS DES COMPTES EN BRAB'CE	👑 PHS ARCHDVXBRAB Z
37 A	❖ IECTOIRS DES GENS ...	👑 PHS DEI GRA ARCHID... BRA
38 A	SAL IC GEEN TROOST ...	DILIGITE JUSTICIA ...
39 A	👑 SINE CERERE SINE BACHO FRIGET VENUS	vuurstaal TEMPORA TRISTIA LETO 👑 IETTOERS DE MONN DE LV
40 A	viooltje MIT HARTEN LOCHT MAECK IC DEES BLOEMK' VOCHT	vuurstaal DILIGITE JUSTICIA ...
41 A	viooltje MIT HARTEN LOCHT ...	MEMORARE NOVISIA TUA
42 A	❖ DULCE SATIS HUMOR LENIT PRECORDIA RETHOR	❖ OMNIA SI PERDAS FAMAM SERVARE MEMENTO
43 A	❖ DULCE SATIS HUMOR ...	IN OMNIBUS ...
44 C	♣ LAQUIS NVSQM LEDIT NI FLUETER VIVAT	♣ EXTREMA GAVDI LUCTUC OCUPAT
45 C	♣ LAQUIS NVSQM ..	♣ EXTREMA GAVDI ..
46 A	❖ IN DOMINO ...	❖ TEMPORA LETO ...
47 A	❖ IN DOMINO ...	DE ABSENTIBUS NIL NISI BONU
48 A	❖ IN OMNIBUS ...	DILIGITE JUSTICIA ...
49 A	❖ IN OMNIBUS ...	DILIGITE JUSTICIA ...
50 A	❖ IN OMNIBUS ...	IN DOMINO ...
51 A	❖ IN OMNIBUS ...	IN DOMINO ...
52 A	❖ O VERMALEDIJDIE HOOP TVELCK AL V'GANCKEL IS	✠ SANCTE MICHAEL ...
53 A	❖ O VERMALEDIJDIE HOOP ...	✠ SANT MICHAEL ...
54 A	JUSTICIA IS GESLAGEN DOOD...	❖ DAT VOER VA MINNEN DOET ALLE WATE VSVIN
55 A	♣QVI BIEN IETTERA LE COMPTE TROUVERA	PHS DEI GR REX

Type	Voorzijde met Venus	Keerzijde
56 A	✠ SOLA MISERA CARET INVIDIA	‡ IN OMNIBUS ...
57 A	JUSTICIA IS GESLAGEN DOOD...	✠ NOSCE TE IPSUM ET RESPICE FINEM
58 A	TEMPORA LETO ...	✠ QVIA IVSTVS VT PALMA FLOREBIT..
59 A	TEMPORA LETO ...	✠ IECTÓ POVR CEULX DES FINANCES...

3.1 Wat is er gemaakt?

In de inleiding is al aangegeven dat het gaat om rekenpenningen. Op slechts vier van de negenenvijftig jetons vinden we daar een rechtstreekse verwijzing voor:

- 34 ✠ IECTOIRS ‡ POVR ‡ CEVLX ‡ DES ‡ FINANCES
 39 ✠ IECTOIRS ‡ DE ‡ LA ‡ MONN ‡ DE ‡ LV
 55 ‡ QVI ‡ BIEN ‡ IECTERT ‡ LE ‡ COMPTE ‡ TROUVERT +1506
 59 ✠ IECTO * POVR * CEVLX * DES * FINANCES * ANNO * 1512

Een nauwkeurige beschouwing van wat we zien op deze bijzondere serie rekenpenningen kan helpen bij het vinden van een antwoord op de vragen. De overeenkomst tussen deze serie jetons is dat er een (vrijwel) naakte vrouw op staat en dat het een in tijd afgesloten categorie rekenpenningen betreft. Daarbij bespreken we de volgende deelonderwerpen:

- 3.1.1 Venus?
- 3.1.2 De voorzijde
- 3.1.3 De keerzijde
- 3.1.4 De omschriften

3.1.1 Venus?

Allereerst kijken we of de benaming Venuspenningen wel juist is.

Afb. 5a-b. Twee Neurenbergse rekenpenningen met de aanduiding Venus in het omschrift

In de inleiding is al vermeld dat de benaming afkomstig is van de eind zestien-de-eeuwse Neurenbergse *Rechenpfennige* (Afb. 5), die soms in het omschrift de vermelding *Venus* of *Venuspfennig* dragen.³² Maar daarmee is niet gezegd dat van meet af aan Venus moet zijn afgebeeld op de Zuidnederlandse rekenpenningen met de naakte vrouw. Omdat vergelijkend materiaal uit de numismatiek ontbreekt, is gekeken naar andere afbeeldingen van de godin Venus.

Afb. 6a-f. Venus in de antieke en laatmiddeleeuwse kunst

In de beeldende kunst zien we tal van afbeeldingen van de Griekse godin Aphrodite en de Romeinse godin Venus, zoals in Afb. 6a en 6b. We kennen allemaal de beroemde Venus van Milo in het Louvre.³³ In de laatmiddeleeuwse kunst zien we die antieke Venussen weer terugkomen onder meer bij Lorenzo di Credi en Botticelli. In paragraaf 3.8 is Botticelli's "Geboorte van Venus" afgebeeld. Uit diezelfde periode (circa 1480-1490) dateert een afbeelding met Pygmalion knielend voor het door hem gemaakte beeld, waarvan hier een detail (Afb. 6e). En aan het begin van de zestiende eeuw (Afb. 6f) maakte ook Cranach een afbeelding van Venus die erg veel overeenkomsten vertoont met de vrouw op deze serie rekenpenningen.³⁴ Vergelijking met deze en andere Venusafbeeldingen leidt tot de conclusie dat kan worden aangenomen dat de klassieke godin Venus in elk geval model heeft gestaan voor de naakte vrouw

32 coll. FG. a. Damianus Krauwinkel, 1572, Stalzer 10, b. Hans Schultes, 157X, Stalzer 126

33 a) Aphrodite van Knidos, ca 350 vC. Praxiteles, Glyptothek, München; b) De zgn. Venus de Medici, ca 100 vC, Galleria degli Uffizi, Florence; c) Botticelli, ca 1486/1488, Staatliche Museen, Berlijn; d) Lorenzo di Credi 1487, Galleria degli Uffizi, Florence; e) Robinet Testard, West-Frankrijk ca. 1480, in Camille 2000, p. 150- illustratie in de *Roman de la Rose* van Guillaume de Lorris en Jean de Meung, Bodleian Library, Oxford, Ms. Douce 195, fol. 149v; f) Lucas Cranach de Oudere, ca. 1532, Stadel Museum, Frankfurt am Main

34 Deze gravure dateert weliswaar van ca. 1532 maar is een opvallende illustratie van in die periode rond 1500 gemaakte Venusverbeeldingen

op onze rekenpenningen. Maar daarmee is bepaald niet gesteld dat de rekenpenningmaker ook de godin Venus heeft willen afbeelden.

Afb. 7. Rekenpenning met de astrologische godin Venus en ter vergelijking een gravure uit 1539 met de astrologische Venus met een pijl en een brandend hart

Dat de rekenpenningmaker overigens wel bekend was met de (astrologische) godin Venus blijkt uit de hier afgebeelde en bij catalogusnummer 39 besproken jeton met het omschrift **SINE CERERE SINE BACHO FRI GETI VENVS**: zonder brood (Ceres, godin van de landbouw) en zonder wijn (Bacchus, god van de wijn) verkilt de liefde (Venus, godin van de liefde).³⁵ In par. 3.8.2 geven numismaten hun visie op de vraag of het om Venus gaat. Daar zal blijken dat – behoudens de hierboven weergegeven rekenpenning – het niet aannemelijk is dat de stempelsnijder de godin Venus heeft willen afbeelden. De benaming Venuspenning is echter in numismatische kringen zo gangbaar, dat in het vervolg de naakte vrouw gemakshalve soms met Venus en de jetons als Venus(reken)penning worden aangeduid.

3.1.2 De voorzijde

We kijken nu wat nauwkeuriger naar deze raadselachtige naakte vrouw. Van deze serie rekenpenningen wordt de zijde met de (vrijwel) naakte vrouw als voorzijde beschouwd.

³⁵ coll. GM 422, D 659; Hans Sebald BEHAM, 1500-1550: Venus, een van de gravures van een serie waarop de zeven planeten zijn afgebeeld, 1539 (Bartsch 118; Pauli, Holl. 120)

Afb. 8. Drie typen Venusbeeldenaars

Er zijn drie typen “Venus” te onderscheiden (Afb. 8):³⁶

- A. met een wat hoekig gezicht met een schaamdoek over de rechterarm gedrapeerd en een *chantepleure* in de linkerhand (42 stuks, waarvan 11 stuks bij een fontein);³⁷
- B. met een jeugdig gezicht, geheel naakt, met een harp in de linkerarm (15 stuks, waarvan 2 bij een fontein);
- C. met een bijna mannelijk gezicht, geheel naakt, een onduidelijk voorwerp in de rechterhand, een wingerdtak in de linkerhand (2 stuks).

Aan het begin van de catalogus (par. 5.1) wordt een verdere onderverdeling gemaakt, waarnaar hier korthedshalve wordt verwezen. In paragraaf 3.1.4 is een overzicht van de omschriften met typeaanduiding. Van alle rekenpenningen en onderdelen daarvan (zoals de gans, de fontein en de bloemen) zijn op A4-formaat transparanten gemaakt om te kunnen bezien of er overeenkomsten zijn tussen de gebruikte stempels en ponsoenen van deze serie rekenpenningen.

Afb. 9. Ponsoenvergelijking van de Venusfiguur A

³⁶ cat.nrs. 11, 24 en 44

³⁷ GROENENDIJK (2012) alleen bij nr. 39 ontbreekt de *chantepleure*

Afb. 9 toont een zestal willekeurig gekozen rekenpenningen van type A, de eerste uit ca. 1488, de laatste uit 1512.³⁸ Voor type A kunnen we op basis van de vergelijking van de transparanten de conclusie trekken dat over de gehele periode 1488 tot 1512 met hetzelfde ponsoen voor de naakte vrouw is gewerkt.

Afb. 10. Ponsoenvergelijking van de Venusfiguur B

Bij type B (Afb. 10) blijkt na vergelijking van alle 15 rekenpenningen hetzelfde ponsoen van Venus met de harp te zijn gebruikt.³⁹ In het stempel zijn steeds een of meer andere attributen toegevoegd, maar de basis blijft hetzelfde: zie bijvoorbeeld de rechterarm waarop een lijn is gesneden waaraan respectievelijk een bloem, honden en een gans vastzitten.

Een derde voorbeeld: de fontein, waarvan de middelste bij Venustype B met de harp, de overige bij Venustype A.⁴⁰ Hier zien we dat de fontein is samengesteld uit verschillende kleinere ponsoenen en dat bij het maken of gebruik van het stempel onderlinge verschuivingen hebben plaatsgehad (Afb. 11). Ook bij de toevoegingen van vonken en waterdruppels zien we verschillen. Bij vergelijking van de gebruikte attributen (zoals de bloemen) en de letterponsoenen staat vast dat de rekenpenningen van type A en B uit hetzelfde atelier komen: ze vormen dus een samenhangende reeks. De rekenpenningen van type C komen duidelijk uit een ander atelier. Omdat ze binnen de periode 1488-1512 in de Zuidelijke Nederlanden (vermoedelijk Brugge) zijn gemaakt en het de enige (andere bekende) rekenpenningen zijn met alleen een naakte vrouw zijn ze in de catalogus opgenomen.

³⁸ catalogusnummers 3, 20, 31, 48, 51 en 59

³⁹ catalogusnrs. 9, 11, 12 en 22

⁴⁰ catalogusnrs. 2, 4, 12, 58 en 59

Afb. 11. Ponsoenvergelijking van de fontein bij type A en B

3.1.3 De keerzijde

Er blijkt een zo grote diversiteit aan keerzijdebeeldenaars te zijn dat een nadere beschouwing zeker op zijn plaats is.

De serie Venusrekenpenningen begint met de Dood (Afb. 12 links) in de gedaante van een staand skelet met een zeis met slangen.⁴¹ Deze beeldenaar komt acht keer voor, met variatie in toegevoegde attributen (vuurvonken of bloemen). In twee gevallen zien we een jaartal op de keerzijde. In onderstaand overzicht is tevens het type voorzijdebeeldenaar vermeld.

⁴¹ catalogusnr. 1

Afb. 12. Rekenpenningen met de Dood als keerzijdebeeldenaar

Nr.	Jaar	Opmerkingen	Voorzijdebeeldenaar
1	-	-	type A met fontein
12	-	als afb.	type B met fontein
13	-	met 4 vuurvonken	type B met fontein
17	-	met 4 plantjes	type B met bloemen gedateerd 1492
22	-	als afb.	type B met bloemen gedateerd 1495
25	-	als afb.	type B met bloemen gedateerd 1496
41	1497	als afb.	type A met bloemen
57	1508	als afb.	type A met fontein

In de collectie van het Geldmuseum zien we deze beeldenaar op vijf niet-Venusrekenpenningen.⁴²

De Dood in de vorm van een half skelet met een doodskist onder de arm, drie pijlen in de hand en een lijkwade over beide armen (Afb. 12 rechts) zien we op acht jetons:

Nr.	Jaar	Opmerkingen	Voorzijdebeeldenaar
2	-	als afb.	type A met fontein
3	-	zelfde stempel	type A met fontein
4	-	zelfde stempel	type A met fontein
5	-	zelfde stempel	type A met fontein
6	-	zelfde stempel	type A met fontein
7	-	zelfde stempel	type A met fontein
16	-	zelfde stempel	type B met bloemen gedateerd 1492
21	1490	zelfde stempel	type B met bloemen gedateerd 1492

⁴² GM 206 (gedateerd 1488), 207, 307 (voorzijde gedateerd 1492), 352 (idem) en 603 (kz. catalogusnr. 57, gedateerd 1508)

In de collectie Geldmuseum zien we deze beeldenaar nog op negen niet-Venus-jetons terug.⁴³ Ook van deze beide beeldenaars zijn transparanten gemaakt, waaruit blijkt dat steeds (dus ook nog in 1549) dezelfde ponsoenen zijn gebruikt.

Op een groot aantal rekenpenningen staan op de keerzijde aan de heraldiek ontleende beeldenaars. Omdat die – vaak in combinatie met de omschriften – verwijzen naar de mogelijke opdrachtgever komen ze in paragraaf 3.6 en 3.7 aan de orde.

Afb. 13. Keerzijdebeeldenaar met halfnaakte vrouw en naakte man

Eén keerzijdebeeldenaar echter verdient nog nadere beschouwing, die met een halfnaakte vrouw en een naakte man (Afb. 13).⁴⁴ Het gaat om de volgende jetons:

- 8 B ❖ TEMPORA LETO TRISTIA RISU TEMPORA 1488
- ❖ TEMPORA LETO RISU TEMPORA 1488
- 23 B ❖ TEMPORA LETO TRISTIA RISU TEMPORA 1495
- ❖ TEMPORA LETO RISU TEMPORA A 1495
- 35 A ❖ IN DOMINO CONFIDO 1497 PE
- ❖ TEMPORA LETO RISU TEMPORA A 1495

De keerzijden van 23 en 35 zijn met hetzelfde stempel geslagen. Bij catalogusnummer 8 wordt deze keerzijde besproken. Deze keerzijdebeeldenaar zien we ook op enkele andere rekenpenningen in de collectie van het Geldmuseum:

43 GM 210, 211, 212 (gedateerd 1488), 213, 252 (gedateerd 1490), 253 (gedateerd 1488, vz. gedateerd 1491), 311(vz. gedateerd 1492), 758/759 (gedateerd 1518) en 1428 (gedateerd 1549)

44 Collectie PKB; tekening uit OUDAAN 1660, bij jaartal 1488

GM-nr.	D-nr.	Jaar	Keerzijdebeeldenaar en omschrift
206	336	1488	Dood met doodskest HEUS QUID GESTIS EN HIC TE MANET EXITIS
212	358	1488	Dood met doodskest HEUS QUID GESTIS EN HIC TE MANET EXITIS
213	-	1488	Dood met doodskest HEUS QUID GESTIS EN HIC TE MANET EXITIS
498	777	1495	grote letter A IN OMNIBUS RESPICE FINEM ANNO 1504
758/759	1090	z.j.	Dood met doodskest O MORS QUAM AMARA MEMORIA TVA 1518

Daarbij is steeds hetzelfde keerzijdestempel gebruikt al zien we bij GM 212 (zie bij catalogusnr. 8) een paar lintjes aan het haar toegevoegd. De legende luidt TEMPORA LETO RISU TEMPERA, alleen op de rekenpenningen uit 1518 zien we QUOS DEUS CONUNXIT HOMO NON SEPARAT. Deze beeldenaar is interessant vanwege de halfnaakte vrouw: is er een verband met de voorzijdebeeldenaars met Venus?

In de catalogus zijn deze beeldenaars als volgt omschreven: “links een halfnaakte vrouw zittend op een tafeltje met een bokkenpoot, rechts een staande naakte man met een banderol waarop een tekst”. Deze tekst wordt door Dugniolle achtereenvolgens als volgt weergegeven:

D 336/337	VMMO ENI IETOSL
D 358	VMMO ENI IETTO SI
D 489	Ummo enite
D 554	Ummo eni ettis
D 572	Adam et Eve
D 777	Immo eni jeti
D 1090	immoo eni let

Bij nauwkeurig beschouwing van deze rekenpenningen is in een enkel geval aan het begin van de banderol een (overigens nauwelijks leesbare) inslag te zien. Ook op de tekening van Oudaan zien we dat. Volgens De Coster zou de volledige tekst zijn “SVMMO EMI LETITIAM”: *j’ai payé cher ma joie*, de vreugde wordt duur betaald.⁴⁵ De M zien we aan het eind van de banderol. Afgezien van het gegeven dat er ENI en niet EMI staat, kunnen we deze lezing van De Coster wel overnemen. Van Mieris ziet in deze afbeelding enerzijds de landsvorst en anderzijds “Vrouwe Vlaanderen” die een banderol

⁴⁵ DE COSTER (1883) nr. 7

met vredesvoorwaarden overhandigt krijgt.⁴⁶ Dat zou dan kunnen slaan op de historische context die uitvoerig in paragraaf 3.3 besproken wordt: Maximiliaan die in mei 1488 een vredesverdrag sluit, maar dat al na een paar dagen schendt. De spreuk van De Coster zou heel wel aan die gebeurtenissen gereleateerd kunnen worden. Voor het overige zien we beeldenaars die zo incidenteel voorkomen dat ze op deze plaats niet verder besproken worden.

3.1.4 De omschriften

In de inleiding op paragraaf 3 zagen we al een totaaloverzicht van de omschriften. Wat opvalt, is een grote verscheidenheid aan legenden op deze serie rekenpenningen, maar ook dat een aantal omschriften vaker voor komt. In paragraaf 3.3. en in de catalogus worden sommige van die omschriften in verband gebracht met de historische context waarin deze jetons geslagen zijn. In de paragrafen 3.6 en 3.7 wordt gekeken naar het verband tussen omschriften en mogelijke opdrachtgevers. Alleen bij 1 en 9 zien we op elkaar aansluitende legenden, in paragraaf 3.3. wordt dat verder besproken. Wat taalgebruik betreft valt het volgende op:

Nederlands	15 voorzijden	4 keerzijden
Latijn	35 voorzijden	41 keerzijden en 11 verwijzingen naar de vorst
Frans	9 voorzijden	3 keerzijden

Het beeld dat we al bij de vaak willekeurige combinaties van voor- en keerzijden zagen wordt bevestigd door het gebruik van de omschriften: er is geen enkele logica te vinden.

3.2 Wanneer zijn ze gemaakt?

Van de negenenvijftig in de catalogus opgenomen rekenpenningen zijn er veertig gedateerd:

Jaar	Aantal	Type	Jaar	Aantal	Type
1488	1	B	1502	4	A
1492	8	B	1506	1	A
1495	2	B	1507	1	A
1496	6	A	1508	1	A
1497	12	A	1511	1	A
1498	1	A	1512	1	A
1500	1	A			

⁴⁶ VAN MIERIS (1732) 202

Bij de ongedateerde rekenpenningen is in de catalogus het jaartal vermeld dat Dugniolle heeft gehanteerd, tenzij – in een enkel geval – aan de juistheid daarvan moet worden getwijfeld. In de inleiding op de catalogus (par. 5.2.4) wordt daar nader op ingegaan.

De eerste zeven in de catalogus opgenomen ongedateerde rekenpenningen zijn toegeschreven aan het jaar 1488. Deze rekenpenningen hebben op de keerzijde een afbeelding van de Dood: eenmaal een volledig staand skelet en zes maal een half skelet met een doodkist en drie pijlen.

Afb. 14. Rekenpenningen met staand skelet met jaartal 1488 en ongedateerde rekenpenning

Er zijn echter ook rekenpenningen bekend met een staand skelet op de ene zijde, met op de andere zijde een andere beeldenaar dan een naakte vrouw die wel een jaartal, namelijk 1488, dragen. (Afb. 14 links).⁴⁷ Ter vergelijking de keerzijde van catalogusnummer 1 met exact hetzelfde skelet (Afb. 14 rechts).

Afb. 15. Rekenpenning met een skelet met doodkist met jaartal 1488 en ongedateerde rekenpenning

Ook de ongedateerde rekenpenningen met het halve skelet met doodkist (afb. rechts catalogusnr. 2) hebben een met 1488 gedateerd equivalent, eveneens met

⁴⁷ afb. coll. GM 206, D 336

een identiek stempel (Afb. 15 links).⁴⁸ Het is dan aannemelijk dat de eerste rekenpenningen met de naakte vrouw in 1488 zijn gemaakt. Een aantal jetons heeft zowel op de voor- als op de keerzijde een jaartal:

Nr.	Type	Voorzijde	Keerzijde
8	B	1488	1488
11	B	1492	1492
19	B	1490	1492
21	B	1492	1490
23	B	1495	1495
24	A	1496	1496
27	A	1496	1496
35	A	1497	1495
46	A	1498	1495
47	A	1497	1500
50	A	1502	1500
51	A	1502	1500
56	A	1507	1507

Ook hier zien we weer het bekende verschijnsel dat regelmatig niet bij elkaar behorende voorzijde- en keerzijdestempels (zelfs uit verschillende jaren) gebruikt zijn om jetons te slaan.⁴⁹ Nr. 46 is daarbij het enige exemplaar dat zowel op de voor- als op de keerzijde een naakte vrouw laat zien. De laatste Venusrekenpenning dateert uit 1512.

3.3 *In welk historisch kader zijn ze te plaatsen?*

In deze paragraaf bespreken we de vraag: is er een aanleiding te vinden voor het maken van deze specifieke categorie rekenpenningen? Waarom stopt de reeks in 1512? Bij het beantwoorden van die vragen kijken we allereerst of de rekenpenningen zelf enige aanwijzingen bevatten.

Op de eerste Venusrekenpenningen zien we bij de catalogusnr's. 1, 2, 3, 9, 54 en 57 (gedeelten van) een vierregelig rijmpje (Afb. 16).⁵⁰ Voluit geschreven

48 coll. RL (een identiek exemplaar in coll. GM 212), D 358

49 VAN KUYK (1949) 12

50 afb. catalogusnr. 1 en 9

Afb. 16. Rekenpenningen met een rijmpje (100%)

(in het omschrift zijn sommige woorden afgekort) luidt dat als volgt met rechts de vertaling van Van Mieris:

IVSTICIA IS GESLAAGen Dood
VERITas Leit In Grooten Nood
FALACiA IS GEBOOREn
FIDES HEeFT Den STRiIT VERLOren.

De gerechtigheid is geslagen dood,
De waarheid leit in grooten nood,
De valsheid is geboren,
De trouwe heeft den stryd verlooren

Afb. 17. Rekenpenningen met de Dood

Het tweede dat op de eerste van deze serie rekenpenningen opvalt, is op de keerzijde de Dood als beeldenaar (Afb. 17)⁵¹ met de omschriften **HEVS QVIO IESTIS** **ξ EN hC TE MANET EXITIS**, dat wil zeggen “hoor hier wat verheugt gij u, ziet dit einde wacht u”. Dat omschrift komt in de beginjaren tien maal voor, vaak in combinatie met **TEMPORA LETO TRISTIA RISV TEMPERA**: “matig de bedroefde tijden met een vrolijke lach”. De drie pijlen die de Dood (Afb. 17 links) in de hand heeft worden geduid als de hongersnood, de oorlog en de pest.⁵²

⁵¹ afb. catalogusnr. 6 en 12

⁵² VAN MIERIS (1732) 208/209

Dugniolle heeft de serie rekenpenningen met de nummers 333 tot en met 346 voorzien van de titel *Ménaces de guerre contre la Flandre*. Hij refereert daarmee aan de groeiende opstand in Vlaanderen tegen het gezag van Maximiliaan van Oostenrijk. Met de Akte van Eendrachtigheid van 12 mei 1488 sloten de steden Brugge en Gent en de Staten-Generaal een akkoord over de voorwaarden waaronder Maximiliaans regentschap erkend kon worden. Na het sluiten van de verbondsakte op 16 mei 1488 werd Maximiliaan – die op dat moment in Brugge al een paar maanden gevangen zat – vrij gelaten. Wel werd overeengekomen dat Philips van Kleef in Gent borg moest staan voor het nakomen van het verdrag. Philips moest bovendien zweren dat hij, in geval Maximiliaan in gebreke bleef in het volbrengen van de overeengekomen punten, de steden van Vlaanderen met alle macht tegen de koning zou bijstaan. Toen Maximiliaan al spoedig de wapens tegen de Gentenaars oppakte en keizer Frederik III zelfs het beleg voor die stad sloeg, beschouwde Philips dat als schending van het verdrag.

Afb. 18. Rekenpenning van Philips van Kleef

Die schending zou aanleiding geweest zijn tot het slaan van een bijzondere ongedateerde Brugse jeton (Afb. 18).⁵³ Philips van Kleef stelde zich aan het hoofd van de Gentenaars en zorgde er voor dat de belegeraars de aftocht moesten blazen. Hij overviel en bemachtigde na die tijd een aantal plaatsen in Brabant en Vlaanderen; zelfs Brussel viel hem in handen.

Piqué omschrijft de beeldenaar als een naakte vrouw *dans le goût de la Pandore et de l'Abondance* achter een kruipende man.⁵⁴ De beeldenaar op de voorzijde van deze jeton vertoont enige overeenkomsten met het in de middeleeuwen vaak afgebeelde verhaal van Aristoteles en Phyllis. De voorstelling

53 D 373, coll. Geldmuseum 224; vz. **ϕ IAN̄TIS ϕ IAN̄TIS ϕ IAN̄TIS**, kz. **PHILIP DE CLEVES PHS' DE CLEVES**, met het muntmeestersteken (viooltje) van Marc le Bungeteur. Dugniolle, en (beargumenteerd) VAN BEEK (1994) 6 dateren deze jeton in 1488. Het Rijksmuseum Amsterdam dateert deze ongedateerde jeton in 1492.

54 PICQUÉ (1864) 230-234

wijkt echter af van de specifieke en heel vaste iconografie van Phyllis die op de rug zit van de rondkruipende Aristoteles. Waarschijnlijker is dan ook dat hier een andere vrouwenlist dan wel een spreekwoord of volkswijsheid is afgebeeld. In dit verband is interessant wat Timmers opmerkt: aan het einde van de Middeleeuwen vervangt men de figuur van de ondeugd onder de voeten van de deugd door een historische figuur, die de betreffende ondeugd belichaamt.⁵⁵ De ondeugd zou in dit geval dan een personificatie zijn van Maximiliaan van Oostenrijk die in 1488 al snel het verdrag schond dat tot zijn vrijlating leidde. Ook Picqué legt een verband met deze historische gebeurtenis en ziet in de beeldenaar *la Vérité toute nue* als personificatie van Philips van Kleef met *le Mesonge*, de leugenachtigheid, in de persoon van Maximiliaan van Oostenrijk.⁵⁶ Van Mieris beschrijft de gebeurtenissen van 1488 uitvoerig en veronderstelt dat ter illustratie daarvan deze serie jetons met een (bijna) naakte vrouw geslagen is. Dugniolle en ook Mitchiner volgen hem daarin.⁵⁷ Van Beek acht het zeer goed denkbaar dat Philips van Kleef, eventueel samen met munters van Vlaanderen of Brabant, de initiator is geweest van de serie Venusrekenpenningen die vanaf 1488 in de Zuidelijke Nederlanden is geslagen.⁵⁸ Opvallend is dan wel dat de van Philips van Kleef bekende rekenpenningen in Brugge zijn gemaakt en de Venusrekenpenningen naar alle waarschijnlijkheid in Antwerpen.

In de wat bredere historische context zien we dat in de tweede helft van de vijftiende eeuw de Vlamingen (met de steden Brugge en Gent voorop) zich steeds weer verzetten tegen de inperking van hun privileges. Na de dood van Maria van Bourgondië heeft haar man Maximiliaan van Oostenrijk andere belangen dan alleen de Zuidelijke Nederlanden en wiens regentschap over zijn minderjarige zoon Philips de Schone door de Vlaamse staten nauwelijks erkend wordt. En er is inderdaad sprake van misoogst en daardoor hongersnood, de pest waart met enige regelmaat in het land en dunt de bevolking uit, en de onderbetaalde Duitse huurlegers van Maximiliaans troepen plunderen stad en land. Dugniolle wijst er op dat in de jaren 1488 en 1489 in het toch al door burgeroorlog en hongersnood geteisterde Brussel dagelijks 200 tot 300 mensen stierven aan de pest. De pest heerste overigens niet alleen in Brussel, maar ook in grote delen van Vlaanderen, zoals blijkt uit de kronieken. In 1487 bestrijdt men in Antwerpen de pest door op deuren der huizen een brief met “den zoeten naam Jhesus” aan te brengen. Het voert tot bijzondere devotie.

55 TIMMERS (1947) 561

56 PICQUÉ (1864) 232

57 MITCHINER (1988) 258/259

58 VAN BEEK (1994) 6

Vele Antwerpsche huizen of erven zullen voortaan aldus heeten.⁵⁹ In Leuven decimeerde in 1488 de bevolking.⁶⁰ En in het jaar 1489 “storven binnen Ghent van der peste xl duisent personen onder jonck ende audt”.⁶¹ Dugniolle vindt het dan ook niet vreemd dat op veel jetons uit die tijd de Dood met zeis omgeven met slangen of met een lijkkist wordt afgebeeld. Omschriften als *Heus quid gestis*, *Falacia is geboren* en *Tempora leto tristia* zouden heel wel aan die gebeurtenissen gerelateerd kunnen worden.⁶² Pas in 1494 keert de betrekkelijke rust weer als Philips de Schone op 16-jarige leeftijd meerderjarig wordt verklaard en de macht over de Nederlanden overneemt. Gezien deze korte historische schets is het heel wel te verklaren dat in 1488 een serie rekenpenningen begint met de hierboven vermelde thema's. In par. 3.8 zien we de opvattingen van numismaten op dit punt.

Van Mieris heeft geprobeerd sommige rekenpenningen aan een bepaalde historische gebeurtenis toe te schrijven. Bij de beschrijving van de jetons in de catalogus is dat vermeld, zoals bijvoorbeeld bij de nummers 54 en 56. Er zijn echter nauwelijks aanknopingspunten om de rekenpenningen na 1488 te koppelen aan historische data. Onbeantwoord blijft dan ook de vraag waarom deze serie tot 1512 wordt voortgezet en in dat jaar stopt. Philips de Schone is dan inmiddels zes jaar eerder overleden en Karel V wordt pas in 1515 meerderjarig verklaard. In de geschiedenisfeiten van het jaar 1512 is geen aanknopingspunt te vinden voor het beëindigen van het gebruik van de beeldenaar met naakte vrouw.

3.4 Wie heeft ze gemaakt?

De stempelsnijders voor rekenpenningen waren – we zagen dat al in par. 2 – dezelfde als de graveurs van munten, *on employait pour la gravure des matrices les tailleurs memes des coins des monnaies*.⁶³ Bekend is ook dat in de tweede helft van de vijftiende eeuw graveurs van munten en rekenpenningen niet altijd aan een vaste regionale Munt gebonden waren. Jehan van Orshagen van de Leuvense Munt (1466) en Jan Vlierden van Nymegen van de Munt van Mechelen (1487-1520) bijvoorbeeld werden vanwege hun kwaliteiten op ad hoc basis door de centrale Munt in Antwerpen ingehuurd om nieuwe typen te ontwerpen. Van Nymegen (zoals hij kortweg wordt genoemd) wordt gekenschetst

59 PRINS (1939) 30 – ook in 1504, 1512 en 1516 kwam er pest voor in Antwerpen

60 VAN DER LINDEN (1989) 161; TORFS (1899) 218

61 *Memorieboek der stad Ghent*, Maetschappy der Vlaemsche Bibliophilen, deel 1, (1852) 354 (waarschijnlijk ...xl duisent...)

62 DUGNIOLLE (1876) XXXIX

63 Zie voor de muntslag in Brabant, VAN CAUWENBERGE (2000)

als “*un homme jouissant d’une grande réputation, acquise par les travaux d’un mérite exceptionnel: l’éminent orfèvre-ciseleur Jean van Vlieden, alias van Nimegen.*”⁶⁴

Van Nymegen is in de archieven over de periode 1487-1520 als enige graveur in Mechelen en Antwerpen vermeld, maar werkte ook als graveur voor de muntateliers van Brugge, Brussel, Leuven, Namen, Maastricht, en voor de munthuizen van Gelderland en Holland. Hij zou al vanaf 1480 als ijzersnijder zijn aangesteld.⁶⁵ Hij blijft in dienst in Mechelen/Antwerpen tot 19 november 1520.⁶⁶ Veel munten van het Bourgondische rijk uit de periode 1487-1520 zijn door hem ontworpen. Pinchart noemt hem ook als ontwerper van jetons uit Antwerpen in de jaren 1510 en 1513/14: “Meesteren Janne van Nymegen, den welcken dese meester particulier betaelt heeft voere zynen loen ende arbeyt van te hebben gesneden seker yzers voere die legpenningen van selvere ende coopere die de hoofdmeesters ende heeren van der finacie gehadt hebben”. De rekening van 1510 vermeldt een zogenaamde *jeton d’étrenne*, een zilveren nieuwjaarspenning, die bij wijze van gratificatie aan de rekenmeester van een rekenkamer werd verstrekt. Maar het archief van de rekenkamer vermeldt ook “*vijf mil vijf gettoirs de cuivre qu’il a délivré, tant pour getter journellement au bureau dediètes seigneur*” (8.700 koperen rekenpenningen, geleverd voor het dagelijks gebruik in het kantoor van de genoemde heren). Van Nymegen was, net als de penningmaker en schilder Quinten Metsys, lid van het Antwerpse St.-Lucasgilde. Nader onderzoek in het aanwezige archiefmateriaal kan tot (nog) meer duidelijkheid over deze medailleur leiden. Op grond van het voorgaande is het aannemelijk dat de tussen 1488 en 1512 geslagen Venusjetons – uitgezonderd catalogusnr. 44 en 45 – van zijn hand zijn.

3.5 In welke plaats(en)/welk munthuis is dat gedaan?

Voor de beantwoording van deze vraag zijn met name de initiaaltekenen van belang. In de veertiende, vijftiende en zestiende eeuw, toen datering van munten nog niet algemeen gebruikelijk was, was het van praktisch belang met

⁶⁴ SPUFFORD (1978) 11; GÉNARD (1872) 40/41.

⁶⁵ Jan van Vlieden bijgenaamd Van Nymegen, PINCHART (1853) 391-403 met tal van teksten uit oude archieven waarin Van Nymegen voorkomt.

In VERACHTER (1840) 48 is een *Instructie* opgenomen uit 1487: “Janne van Nymegen, die ...by acten van de cameren van rekeningen te Bruessel, by maniere van provisie, gegeven vj dage in february a^o xiiijc.lxxxvij en naderhant by opene brieven myns heeren, geordineert ende gecommitteert wort yzersnyder der voirs. munten van Mechelen”.

⁶⁶ PINCHART (1853) 401-402

munttekens de herkomst aan te duiden. Het meest systematisch was dit in Frankrijk uitgewerkt waar met letters en symbolen werd gewerkt. Onder meer werd bij wijziging van gehalte of gewicht een onopvallend teken aangebracht dat voor het publiek niet of nauwelijks opviel maar de controlerende instanties in staat stelde betere en slechtere emissies te onderscheiden.

In de Nederlanden lag dat anders. Vóór de vereniging onder het Bourgondische gezag bestond weinig behoefte aan dergelijke tekens: iedere vorst had in het algemeen slechts één muntmeester. Pas bij de invoering van een voor de Nederlanden uniform muntstelsel door Philips de Goede in 1433 ontstond de behoefte de productie van de verschillende munthuizen (in Brabant, Vlaanderen, Henegouwen en Holland) te kunnen onderscheiden. Dat gebeurde door de aanduiding van het gewest in het omschrift op te nemen. Tekens speelden aanvankelijk een ondergeschikte rol: op de zilverstukken van Philips de Goede in het hart van het kruis de leeuw van Brabant, de lelie van Vlaanderen, een monogram voor Henegouwen en een roos voor Holland. Pas vanaf 1521 is het gebruik van een muntteken op munten stelselmatig ingevoerd in de Nederlanden. Wel is in de periode 1475-1506 door de muntmeesters van zilveren vuurijzers consequent een handje (van Antwerpen) voor de munten van Brabant of het rad van een ruiterspoor voor de munten van Vlaanderen geplaatst. Deze tekens konden gekoppeld worden aan de muntmeesters die ze het eerst hadden gebruikt. Het zijn dus eerder meestertekens dan munttekens. Vanaf 1480 werd op munten uit Vlaanderen een klaverblaadje voor de interpunctie op omschriften van munten gebruikt. Vanaf 1504 werd dit vervangen door een kruisje.⁶⁷ Of een dergelijk systeem ook voor rekenpenningen toegepast werd, is niet duidelijk; in elk geval werden vanaf de vijftiende eeuw ook rekenpenningen van initiaaltekens voorzien die soms te herleiden waren naar de muntkamers waar en in wier opdracht ze geslagen werden.

Afb. 19. De eerste rekenpenning met Arabische cijfers
is een zilveren Brugse jeton uit 1468

⁶⁷ VAN GELDER (1951) 110-114

Dugniolle wijst er op dat in meer steden jetons werden geslagen, zoals de eerste gedateerde rekenpenning waar in het omschrift op de keerzijde duidelijk een verwijzing naar Brugge staat (Afb. 19).⁶⁸ Op de meeste rekenpenningen ontbreekt een op de maker of opdrachtgever te herleiden initiaalteken. En als er al een teken op staat, is dat niet meer te verbinden aan een persoon omdat veel archieven uit de periode 1450-1550 verdwenen zijn. Dugniolle stelt – ten onrechte – dat het overgrote deel van de jetons in Brussel gemaakt zou zijn en vermeldt niet de periode waarop deze bewering betrekking heeft.⁶⁹

Afb. 20a-h. Jetons met verschillende initiaaltekens

Op onze serie Venuspenningen zien we (Afb. 20c en d) soms het “handje” van Antwerpen, de “leeuw” van Brussel⁷⁰ en Leuven (Afb. 20e en f) of de “lilie” van Brugge (Afb. 20g). De meeste rekenpenningen hebben een herkruist kruis (zgn. Gelders kruis) als initiaalteken (Afb. 20a-c).⁷¹ Hiermee zijn ook de initiaaltekens en combinaties daarvan weergegeven. Op andere rekenpenningen uit de periode 1480-1520 zien we dezelfde verscheidenheid aan initiaaltekens (Afb. 21).

68 De eerste Nederlandse rekenpenning met een jaartal, D 175, coll. Geldmuseum 99, vz. **VIVE BOVRG AV ROBLE DVC**,
kz. **LEGT POVR LES MAIST DE LA MO A BRVG**

69 DUGNIOLLE (1876) XXXIX

70 vier maal: cat.nrs. 28, 30, 52 en 53

71 afb. a-h: cat.nrs. 1, 57, 12, 20, 28, 52, 45 en 32.

Gelders kruis: 26 x alleen de voorzijde, 14 x alleen keerzijde, 11 x zowel voor- als keerzijde

Afb. 21. Op Venusjetons gebruikte initiaaltekens

Vaststaat dat in de Zuidelijke Nederlanden in elk geval in Antwerpen, Brugge, Brussel, Leuven en Mechelen jetons geslagen zijn. Waar de jetons voor Rijsel (Lille) geslagen zijn is onzeker. Van Kuyk wijst er op dat veel rekenpenningen geslagen zijn voor een van de rekenkamers, maar dat niet altijd met zekerheid valt te zeggen voor welke van die rekenkamers. Een omschrift als CHE SONT GETOIRS POVR LE CHAMB zegt op zich niets: we zagen dat al bij de omschriften. Aan de hand van omschriften is soms wel duidelijk voor welke rekenkamer een jeton is geslagen: IECTOIRS D'COMPTES D'FLAND voor de rekenkamer van Vlaanderen die in Rijsel stond, IETTOIRS POVR LES COPTES EN BRAB en IECTOIRS DES ENS DES COMPTES A BRVXEL voor de rekenkamer van Brabant te Brussel, en POVR LE CHAMB'DES COMPTS A MALI voor de rekenkamer in Mechelen.⁷²

We zagen al dat onze stempelsnijder Van Nymegen een ambulante handwerksman was, die in elk geval in Mechelen en in Antwerpen een atelier had, maar als toonaangevend medailleur van munten ook in andere muntateliers werkzaam was. Niet van alle jetons kan worden vastgesteld in welke (werk)plaats ze zijn gemaakt. Wel is duidelijk dat Venusjetons alleen in de Zuidelijke Nederlanden zijn gemaakt. Van Beek wijst terecht op de interpuncties in de omschriften, die afwijken van Vlaamse jetons; ook dat is een aanwijzing voor een Brabantse muntwerkplaats.⁷³ In veel omschriften zien we een rechtstreekse verwijzing naar Brabant maar op slechts vier jetons (catalogusnr. 12, 14, 18 en 19) het handje van Antwerpen. Als Van Nymegen al jetons in andere ateliers heeft gemaakt, dan is wel duidelijk dat hij zijn stempels en ponsoenen moet hebben meegenomen.

3.6 Voor wie zijn ze gemaakt?

Uit de beeldenaars op jetons, al dan niet in combinatie met de omschriften, kan soms worden afgeleid voor wie ze zijn geslagen. Een treffend voorbeeld is catalogusnr. 39 waar op de keerzijde het Luxemburgse wapen staat met het omschrift **IETTOERS DE LA MONN DE LV**, rekenpenning voor de munt van Luxemburg (Afb. 22).

⁷² VAN KUYK (1949) nrs. 2, 9 en 54

⁷³ VAN BEEK (1981) 88

Afb. 22. Rekenpenning geslagen voor de munt van Luxemburg

Van de in de catalogus opgenomen rekenpenningen zijn met name de keerzijden relevant. Op de voorzijden is – behoudens een enkele uitzondering, zie hierna – geen aanwijzing te vinden die duidt op herkomst. Daarbij moet bedacht worden, dat er niet altijd een logisch verband is tussen de voor- en de keerzijde van rekenpenningen. Sommige keerzijdebeeldenaars worden meerdere malen gebruikt met wisselende voorzijden. Daardoor kan bijvoorbeeld uit een jaartalvermelding op de voorzijde niet geconcludeerd worden dat het keerzijdestempel ook in dat jaar is gemaakt. Sterker nog, soms dragen voor- en keerzijde een verschillend jaartal, zoals catalogusnr. 35: op de voorzijde 1497, op de keerzijde 1495.

Slechts één Venusrekenpenning (van type B) is (in 1492) op naam van Maximiliaan van Oostenrijk geslagen. Het omschrift op de keerzijde luidt **MAXI MIL'AN' + ROMANO' + REX + Z + VNGARIE + DALMAT' + CRO'**, Maximiliaan als Rooms koning en koning van Hongarije, Dalmatië en Croatië.⁷⁴ Gelet op het handje is dit een Antwerpse rekenpenning.

Afb. 23a-d. Rekenpenningen met de naam van Philips de Schone in het omschrift

⁷⁴ catalogusnummer 11

Tien verschillende rekenpenningen dragen de naam van zijn zoon Philips de Schone: acht van type A, twee van type B.⁷⁵ De eerste dateert uit 1491 (althans de voorzijde lijkt dat jaartal te dragen), toen Philips 13 jaar oud was: **PHS * DEI * GRA * ARCHID * TVSTIE * DVX * BVRG * BRA.** .

Philips werd opgevoed in Gent en zijn vader werd nauwelijks als regent geaccepteerd. Uiteindelijk volgde Philips in 1494 zijn vader op zestienjarige leeftijd op. De keerzijdebeeldenaar van Afb. 23a is identiek aan die van halve stuivers van de Philips de Schone, zie de opmerkingen bij catalogusnummer 10. Deze beeldenaar zien we op de volgende jetons, alle van type A:

Nr.	Jaar	Voorzijde	Keerzijde
10	1491	❖ IK KENT AL OP MIJN DUIMKEN	👑 PHS DEI GRA ARCHID ... BRA
32	1497	❖ IN DOMINO CONFIDO PE	👑 PHS ARCHDVXBRA Z
33	1497	❖ IN DOMINO CONFIDO PE	👑 PHS ARCHDVX.....BRAC Z
36	z.j.	❖ IECTOIRS DES GENS DES COMPTES EN BRAB'CE	👑 PHS ARCHDVXBRAB Z
37	z.j.	❖ IECTOIRS DES GENS	👑 PHS DEI GRA ARCHID... BRA

Bij catalogusnummer 10 zien we dat de datering daarvan twijfelachtig is. Het Geldmuseum heeft nog een vijftal jetons met deze beeldenaar, eveneens met een omschrift op de keerzijde dat naar Brabant verwijst.⁷⁶ Op de voorzijde daarvan zien we o.a. initialen van Brusselse muntmeesters en een Brabants omschrift, zie de toelichting bij catalogusnr. 36. Twee van deze jetons (nrs. 32 en 33) zijn van een serie van zes waarvan de voorzijde steeds met hetzelfde stempel is geslagen, “Venus” tussen de letters P en E met omschrift: **❖ IN DOMINO CONFIDO ANNO DOMINI 1497**. Op de keerzijden zien we vijf verschillende beeldenaars.

- 30 DILIGITE JUSTICIA QVI IVDICAT TERR'
- 31 🦁 SANCTE MICHAEL PROTÉGÉ POPULUM TUUM
- 32 👑 PHS ARCHDVX AVSTRIE DVX BVRGVNDIE BRA' Z
- 33 👑 PHS ARCHDVX AVSTRIE DVX BVRGDIE BRAC' Z
- 34 ❖ IECTOIRS POVR CEULX DES FINANCIES
- 35 ❖ TEMPORA LETO TRISTIA RISV TEMPERA A 1495

⁷⁵ afb. a: nrs. 10, 32, 33, 36 en 37; afb. b: nrs. 14 en 15; afb. c: nrs. 26 en 29; afb. d: nr. 55

⁷⁶ GM 242, met IC, 339 met CH, 351 met AL, 360/3410 met RC en 412 met QV (vgl. catalogusnr. 28).

Ook hier geen verklaring waarom juist deze keerzijdebeeldenaars en omschriften zijn gebruikt. Negen rekenpenningen (zie hierboven het overzicht van omschriften) vermelden Philips als aartshertog van Oostenrijk en hertog van Bourgondië en Brabant. Slechts één (nr. 55 uit 1506) noemt Philips als koning. Het wapenschild bij Afb. 23c, met alleen de leeuw in het hartschild, zien we ook op een zestal jetons met een omschrift dat niet naar Philips verwijst:⁷⁷

Nr.	Type vz.	Jaartal	Omschrift
18	B	1492	☿ DILIGITE * IVSTICIAM * QVI * INVICATIS * TERRAM
20	A	z.j.	☿ DILIGITE * IVSTICIAM * QVI * INVICATIS * TERRAM
30	A	1497	DILIGITE * IVSTICIAT * QVI * INVICAT' * TERR'
49	A	1502	DILIGITE * IVSTICIAT * QVI * INVICAT TERR' *
50	A	1502	* IN * DOMINO * CONFIDO * ANNO * DOMINI * 1500 *
51	A	1502	* IN * DOMINO * CONFIDO * ANNO * DOMINI * 1500 *

Twee van de op naam van Philips geslagen jetons hebben op de Venuszijde het omschrift dat ze geslagen zijn voor de rekenkamer van Brabant (nrs. 36 en 37):

❖ IECTOIRS * DES * GENS * DES * COMPTES * EN * BRAB'et
en

❖ IECTOIRS + DES + GENS + DES + COMPTES + EN + BRAB'+

Er zijn op de keerzijden nog drie van dergelijke verwijzingen (Afb. 24): de eerste op een (gelet op de lelies in het omschrift) Brugse rekenpenning, de tweede voor de munt van Luxemburg en de derde zonder verdere aanduiding:

❖ IECTOIRS † POVR † CEVLX † DES † FINANCIERS (nr. 34)

☞ IEMTOERS † DE † LA † MONN † DE † LV (nr. 39)

❖ IECTO * POVR * CEVLX * DES * FINANCIERS * ANNO * 1512 (nr. 59).

77 Dit is het wapen van Philips de Schone meerderjarig, dus ingevoerd in of na 1494. Op de munten wordt dit wapen voor het eerst gebruikt in 1496. Gelet op het gegeven dat de wapenzijde van catalogusnr. 18 ongedateerd is, is het de vraag of de vz. en kz. wel bij elkaar horen. De kans is groot dat deze combinatie pas in 1496 of later is geslagen. Dat zou ook gelden voor catalogusnr. 20.

Afb. 24. Rekenpenningen met verwijzing naar de bestemming

Afb. 25. Rekenpenningen met initialen op de voorzijde

Acht rekenpenningen hebben op de voorzijde initialen (Afb. 25); ze zijn duidelijk in opdracht gemaakt. In de catalogus wordt daar uitvoeriger op ingegaan.

Nr.	Jaartal	Letters	Keerzijde
30	1497	PE	wapen Philips de Schone
31	1497	PE	de aartsengel St. Michael die de duivel verslaat
32	1497	PE	dubbelwapen Philips de Schone
33	1497	PE	dubbelwapen Philips de Schone
34	1497	PE	gecombineerd wapen van Johanna van Castilië en Philips de Schone
35	1497	PE	halfnaakte vrouw en naakte man
36	z.j.	IH	dubbelwapen Philips de Schone
37	z.j.	GB	dubbelwapen Philips de Schone
46	1498	PK	Venus met harp en bloemen (1495)
55	1506	NA	gecombineerd wapen van Castilië en Philips de Schone
56	1507	TG	Bourgondisch kruis

Afb. 26. Rekenpenningen met een verwijzing naar een mogelijke opdrachtgever

Één rekenpenning met initialen en drie rekenpenningen met een wildeman,⁷⁸ hebben op de keerzijde een verwijzing naar een mogelijke particuliere opdrachtgever of functionaris (Afb. 26):

Nr.	Jaartal	Verwijzing
27	1496	initialen P I (onbekend)
24	1496	wapenschild van Louis Quarré, lid van de rekenkamer van Luxemburg
42	1497	HK (onbekend)
48	1502	wapenschild van Gilles van Busleyden, lid van de rekenkamer van Brabant

Piqué vermeldt nog een rekenpenning uit 1494 voor de Brusselse *receveur* Hendrik Vincke met een wildeman met dijbeenbot.⁷⁹ Overigens bevinden zich in de collectie van het Geldmuseum nog tal van rekenpenningen met initialen, die vaak direct gerelateerd kunnen worden aan medewerkers (rekenmeesters en muntofficiëren) van rekenkamers.⁸⁰

Een aantal rekenpenningen (Afb. 27) ten slotte heeft op de keerzijde een beeldenaar die een aanwijzing bevat over de herkomst (Bourgondië/Brussel). In de catalogus worden ze uitvoerig beschreven.

⁷⁸ De wildeman op deze drie rekenpenningen is steeds met dezelfde ponsoenen gemaakt

⁷⁹ PICQUÉ (1864) 235, pl. XIV, 4; D 562; coll. GM 356

⁸⁰ VAN KUYK (1949) 19 e.v., zie ook de toelichting bij catalogusnummer 36

Afb. 27. Rekenpenningen met een herleidbare beeldenaar

Nr.	Jaartal	Verwijzing
28	1496	QV: Qui Vouldra, wapenspreuk van Philips de Schone
38/40	1497	ramsvacht als ordeteken van het Gulden Vlies
43	1497	twee leeuwen met vuurijzer en vonken
47	1500	wapenschild van Johanna van Castilië
52/53	z.j	de aartsengel Michaël die de duivel verslaat (Brussel)
56	1507	Bourgondisch kruis met vuurijzer, ramsvacht (Gulden Vlies)

3.7 In wiens opdracht zijn ze gemaakt?

Voor wie de niet met een bestemming aangeduide rekenpenningen zijn gemaakt, blijft een vraag. Duidelijk is wel dat – we zagen dat al in de inleiding – niet alleen in de rekenkamers gebruik van rekenpenningen werd gemaakt. Het is niet duidelijk of onze rekenpenningmaker de in deze periode geslagen serie rekenpenningen en andere jetons alleen in opdracht maakte. Alleen in die gevallen dat verwezen wordt naar een rekenkamer of dat initialen of wapens van notabelen vermeld zijn, ligt dat wel voor de hand. We kunnen er van uitgaan dat hij naast het slaan van munten als min of meer vrije beroepsbeoefenaar ook wel voor eigen rekening rekenpenningen sloeg en die verhandelde. Vrije teksten zoals hierboven en zo op het oog willekeurig gebruik van jaartallen, beeldenaars, omschriften kunnen daarop wijzen, evenals het gebruik van al eerder gemaakte stempels en de vele stempelkoppelingen.

3.8 Wat zeggen numismaten over deze serie rekenpenningen en in hoeverre is dat betrouwbaar?

Bij de behandeling van deze vraag kijken we eerst naar wat er over deze rekenpenningen is geschreven en vervolgens de meningen en opvattingen van numismaten die over het onderwerp Venusrekenpenningen hebben geschreven.⁸¹

3.8.1 Literatuur

Het oudste geraadpleegde manuscript “Nederlandsch Leg-geld of Rekenpenningen, in afteekeningen vertoont”, met afbeeldingen van ongedateerde en gedateerde rekenpenningen, is van Joachim Oudaan. Het bevindt zich in de bibliotheek van het Geldmuseum Utrecht en dateert uit circa 1660. Daarin zien we ook een aantal Venuspenningen afgebeeld echter zonder enige beschrijving of toelichting. Uit diezelfde tijd dateert een handschrift van Beukel van Zanten, later aangevuld door K. van Alkemade en P. van der Schelling met beschrijvingen van rekenpenningen. De eerste die een overzicht geeft van de Nederlandse penningkunde is de hierboven al even genoemde mr. Gerard van Loon met zijn “Inleiding tot de hedendaagsche Penningkunde” in 1717. In het hoofdstuk over historiepenningen verwijst hij naar manuscripten van eerdere datum zoals *L’Histoire Metallique De La Republique De Hollande* van Pierre Bizot uit 1687. De eerste in Bizot weergegeven rekenpenning dateert overigens pas uit 1567. Dit geschrift is vertaald en aangevuld met andere jetons door Oudaan in 1690: “Medalische Historie der Republyk van Holland”.⁸² Het lezen van Oudaans werk was voor Van Loon aanleiding zich te verdiepen in het verzamelen en beschrijven van onder andere rekenpenningen.

Over de Nederlandse rekenpenningen is aan het eind negentiende eeuw een, vier delen tellend, standaardwerk *Le jeton histoire des dix-sept provinces des Pays-Bas* van dr. J.F. Dugniolle verschenen. De vroegste daarin vermelde rekenpenning dateert uit ca. 1300, de laatste uit 1736. In totaal beschrijft Dugniolle circa 5.000 rekenpenningen, waarvan 194 in de periode 1300 tot 1472. De eerste gedateerde rekenpenning is uit 1468. Er zijn, als we ons zonder meer zouden baseren op Dugniolle, in de Nederlanden grofweg 4.800 verschillende rekenpenningen uitgegeven in een periode van 264 jaar of wel gemiddeld 18 uitgiften per jaar.⁸³ Dat Dugniolle zijn boek als titel

⁸¹ Zie ook VAN BEEK (1981) 87/88, die een soortgelijke exercitie heeft gedaan

⁸² OUDAAN (1690); VAN LOON (1717) 39

⁸³ Elders wordt ingegaan op de vele fouten in Dugniolle en volgt de conclusie dat veel van de door hem beschreven rekenpenningen niet bestaan

Historiepenning meegeeft is niet toevallig. Vlak voordat de laatste door hem beschreven rekenpenning werd uitgegeven, publiceerde Frans van Mieris in 1732/35 in twee delen zijn “*Histori der Nederlandsche Vorsten...met meer dan duizend historipenningen gesterkt en opgehelderd*”. Van Mieris was een goed geschiedschrijver en heeft geprobeerd de uitgifte van rekenpenningen te koppelen aan bepaalde politieke of religieuze gebeurtenissen. Daarin is hij zeker geslaagd als het gaat om de rekenpenningen vanaf het einde zestiende tot in de achttiende eeuw, maar juist bij de vroege rekenpenningen is het maar zeer de vraag of die te verbinden zijn aan een bepaalde historische gebeurtenis. Dat geldt ook voor zijn beschrijving en verklaring van Venuspenningen, in het voorgaande is daar al op gewezen. Diezelfde redenering gaat op voor Dugniolle en andere schrijvers die vaak klakkeloos Van Mieris volgen. Van Kuyk bestempelt “een aanwijzing van jetons tot historische gebeurtenissen – zooals niettemin vele schrijvers beproeven – in de meeste gevallen eigenlijk tot fantasie”.⁸⁴ Andere (naslag)werken over rekenpenningen zijn – voor zover voor Venuspenningen relevant – in de literatuurlijst opgenomen. Voor dit onderzoek naar Venuspenningen zijn vooral de volgende werken van belang:

- Oudaan ca 1660
- Beukel van Zanten 1657
- van Loon 1717
- van Mieris 1732
- van Orden 1830 (aanvulling op Van Loon 1717)
- Neumann 1865, zesdelige uitgave met een beschrijving van de bekendste koperen munten (ruim 40.000 stuks, waaronder ook veel rekenpenningen)
- Dugniolle 1876
- Feuarent 1904, vierdelige uitgave met een lijst van ruim 15.000 (voornamelijk Franse) jetons
- Gebert 1917, uitvoerige verhandeling over de Neurenbergse rekenpenningmakers, gebaseerd op archiefonderzoek
- Barnard 1924, artikel over vroege Neurenbergse rekenpenningen waaronder Venuspenningen
- Koenig 1924 en 1935, artikel over Venuspenningen (1924) en een aanvulling op Gebert
- De Haan 1969, scriptie over een tiental Venuspenningen in het Koninklijk Penningkabinet⁸⁵
- Perko 1981 en 2002, resultaten van een onderzoek naar Venuspenningen

84 VAN KUYK (194) 12

85 DE HAAN-VAN DE WIEL (1969a). Deze rekenpenningen bevinden zich nu in het depot van het Rijksmuseum in Lelystad

- Van Beek 1981, serie artikelen over rekenpenningen, in *De Beeldenaar*, in het bijzonder aflevering III p. 87 en 88
- Mitchiner 1988, catalogus van rekenpenningen waaronder veel Venusimitaties⁸⁶

3.8.2 Meningen en opvattingen van numismaten

Vooraf wordt opgemerkt dat over de serie van de 59 in de catalogus opgenomen rekenpenningen relatief weinig en over de nabootsingen daarvan juist veel is geschreven. De oorzaak daarvan is, dat de eerste Venuspenningen bijna uitsluitend in musea teruggevonden worden en dan nog in zeer beperkte aantallen: ze zijn uiterst zeldzaam. De Venusimitaties daarentegen zijn in ruime mate aanwezig, worden ook nog steeds gevonden en in de handel gebracht. Met zoveel onderzoeksmateriaal is er dan ook veel over geschreven.

Beukel van Santen is de eerste die in het midden van de zeventiende eeuw een “Korte Beschrijving van ettelijke goude zilvere kopere tinnen loode ledere en papiere Penn. door de Nederlanden gemunt & geslaagen bi ettelijke Prinsen Vorsten & Republ.” schreef, “dienende tot een kort begrip van de Nederl. Historie”.⁸⁷ Over de naakte vrouw zegt hij nauwelijks iets, wel over de bloemen op de rekenpenningen en over de omschriften. Van Mieris heeft daar zo’n tachtig jaar later in gedrukte vorm uitgebreid op voortgeborduurd. Hij heeft veel vijftiende- en zestiende-eeuwse rekenpenningen beschreven en zijn boek is als referentiekader een goed vertrekpunt voor deze paragraaf en voor de catalogus.⁸⁸ Van Mieris heeft als uitgangspunt dat de rekenpenning een historiepenning is en daarom gerelateerd is aan een specifieke gebeurtenis in een bepaald jaar. Daar kunnen zeker vraagtekens bij worden gezet: afbeeldingen op vroegere rekenpenningen laten zich lang niet altijd historisch verklaren. Dat geldt zeker voor de Venusjetons, waarvan de laatste dateert van 1512. We zien dat hierna ook nader onderbouwd.

Mitchiner wijst op de evolutie van de “*historical jeton, which was an invention of the Low Countries*”, die in de laatste decennia van de vijftiende eeuw een belangrijke impuls kreeg. “*The idea of using jetons as a vehicle for disseminating among the population the various concepts that the administration wished to promote had been introduced about the middle of the century; during the*

86 Wanneer in de tekst verwezen wordt naar in Dugniolle 1876 genoemde jetons, zijn deze korthedshalve met een D gevolgd door een nummer worden genoteerd – ook voor Mitchiner, Neumann en Feuarent zijn verkorte notaties gebruikt: M, N, F

87 BEUKEL VAN ZANTEN (1657) titelpagina

88 VAN MIERIS (1732)

reign of Philip le Bon.” In genoemde periode herkent hij vier belangrijke items op Zuid-Nederlandse rekenpenningen: *Issuing authority, Desolation and death, Peace and hope, and Dynastic succession.*⁸⁹ Volgens De Haan gebruikte Van Mieris zijn kennis van symboliek en allegorie ook voor de niet-historische rekenpenningen en kwam hij zo tot onjuiste verklaringen. Van Mieris duidt de naakte vrouw met respectievelijk de attributen harp, bloem, gans en doos als achtereenvolgens Eendracht, Hoop, Bedrog en Pandora.⁹⁰ Eerder al stelde Van Kuyk dat een dergelijke betekenisgeving in de meeste gevallen op fantasie berust.⁹¹ De constatering van Van Kuyk is absoluut juist: Van Mieris is op geen enkele manier consequent bij het geven van een benaming of betekenis. Maar niet alles wat Van Mieris zegt over de vroege Venuspenningen hoeft zonder meer afgewezen te worden.

Het lijkt aannemelijk dat de eerste Venuspenningmaker geen uit het leven gegrepen gebeurtenis of een reëel bestaand tafereel heeft afgebeeld, maar met de beeldenaars een bepaalde personificatie of een symbool heeft willen weer-geven en daarmee wellicht heeft willen aanhaken bij de historische context. In zoverre is er sprake van *abstracta*, het gaat om figuren die niet concreet zijn. Het is ook voorstelbaar dat de ontwerper de bedoeling heeft gehad dat de mensen bij het zien van deze rekenpenningen aan het verbeelde abstracte begrip zouden denken. De vraag welk begrip of welke personificatie dat geweest is, blijkt niet eenduidig beantwoord te kunnen worden.

Afb. 28. Een door de numismaat Barnard beschreven afgebeelde imitatie van een Venusrekenpenning

Barnard heeft aan in Engeland gebruikte rekenpenningen een artikel gewijd.⁹² Daarin wordt ook uitvoerig ingegaan op (met name imitatie-)Venuspenningen.

89 MITCHINER (1988) 258/259

90 DE HAAN-VAN DE WIEL (1969a) 7-9

91 VAN KUYK (1949) 12

92 BARNARD (1924)

Hij laat een zestiende-eeuwse Venuspenning zien en beschrijft die als “*a naked woman, slightly draped with veil, holding in her right hand a wand (or sceptre) tipped with a lys, in her left hand the funnelshaped watering-pot known as chantepleure from which water is falling*”. Hij noemt het een voorbeeld van een van de vele tijdgebonden imitaties van een favoriet type jetons van de Lage Landen tussen ongeveer 1487 en 1507 (zie Afb. 28).⁹³ Voorts refereert Barnard aan de vele varianten zowel van de oorspronkelijke Venuspenning als van de nabootsing. Barnard vraagt zich af of dit type enig verband houdt met Margaretha van Oostenrijk, landvoogdes der Nederlanden van 1506-1530, omdat zij de margriet als persoonlijk symbool gebruikte. De margriet vindt Barnard terug op een aantal rekenpenningen uit 1520, 1521, 1524 en 1529 die in Van Mieris beschreven zijn.⁹⁴ Maar Margaretha was in 1488 nog niet aan het bewind. Bovendien is de bloem geen margriet, maar een madelief.

Mitchiner stelt dat de Venuspenningen zeer populair waren in de eerste helft van de zestiende eeuw. Daarmee doelt hij op de imitaties van de rekenpenningen die (zo veronderstelt hij) in Antwerpen of elders in de Zuidelijke Nederlanden zijn gemaakt. Ze werden door veel rekenmeesters, maar ook door handelaars gebruikt, dit in tegenstelling tot de officiële rekenpenningen die alleen (vaak in een beperkte oplage) binnen een bepaalde rekenkamer of overheidsinstantie in gebruik waren. De Venusjetons circuleerden vooral onder de handelaren die in Antwerpen gevestigd waren.

Mitchiner verwijst naar de politieke en sociale situatie in de jaren tachtig van de vijftiende eeuw en de daarop volgende pacificatie. Volgens Mitchiner was er aanleiding te kiezen voor een serie jetons met voorstellingen die het volk aanzetten tot het bewaren van de vrede om hen zo af te keren van oorlog. Enerzijds resulteerde dat vooral in de laatste decennia van de vijftiende eeuw in een aantal jetons met op de ene zijde een afbeelding van de Dood als een “*warning that the consequences of disturbing the peace would be a return to the desolation of the 1480's*”. Anderzijds moest gewezen worden op *peace and hope* en de naakte vrouw was een dergelijke voorstelling met als doel *an exhortation to maintain the peace*, een vermaning om de vrede te handhaven.

Waarom uitgerekend voor deze vrouwenfiguur is gekozen, blijft echter onopgehelderd. Mitchiner: “*The goddess, by whatever name one may think appropriate, personifies the pacification of the Low Countries and the hope for the*

93 BARNARD (1917) pl. XXIII, 7, afb. 3 en p. 188/189; DE HAAN-VAN DE WIEL (1969a)18 “Wie nu vrolijk is (*chanter*), zal straks huilen (*pleurer*)”.

94 VAN MIERIS (1732) 98, 120, 193 en 300

*future. Sometimes she walks through a field of flowers ('Venus penny'), sometimes she stands in a garden with her dogs and holding a harp. The admonition to enjoy the benefits of peace is fairly clear. An occasion of the positive and negative admonitions were combined on the same jeton – death and desolation on one face contrasted against peace and hope on the other face – as on an issue dated 1488".*⁹⁵ Overigens is deze (veronder-)stelling van Mitchiner niet gebaseerd op enige bron, al vertoont deze wel veel overeenkomsten met wat Van Mieris schrijft.

Afb. 29. Jeton met de Dood uit 1488,
een typisch Vanitasbeeld dat ook op Venuspenningen voorkomt

Eerder had Barnard zich al in een soortgelijke trant uitgelaten: “*During the prevalence of the plague at Brussels in 1488-9 there were struck jettons, the types and legends of which alluded to the epidemic and curiously combined ghostly admonition with cheerful philosophy*”.⁹⁶ Als voorbeeld kan hierbij een rekenpenning worden genoemd die de figuur van de Dood met een doorkist laat zien met het omschrift HEUS QUID GESTIS EN HIC TE MANET EXITUS⁹⁷ en aan de andere kant een man en een vrouw met het omschrift TEMPORA LETO TRISTIA RISU TEMPERA⁹⁸ en op de banderol VMMO ENI IETTO SI (Afb. 29).⁹⁹ We zagen die al eerder in par. 3.1.3.

Ook Van Beek is van opvatting dat de Venuspenningen als propagandamiddel werden ingezet als aanklacht tegen het bewind van Maximiliaan van Oostenrijk. In paragraaf 3.2 is de historische context, waarin deze rekenpenningen geslagen zijn en waarnaar Mitchiner en Van Beek verwijzen, al aan de orde geweest. De Haan (overigens geen numismaat) heeft in haar studie slechts

95 MITCHINER (1988) 258/259

96 BARNARD (1917) 36

97 VAN MIERIS (1732) 202: *Hoor hier wat verheugd gy u, zie dit einde wagt op u*

98 VAN MIERIS (1732) 202: *Matig de bedroefde tyden met eenen vrolyken lach*, vrij vertaald: blijf lachen

99 VAN MIERIS (1732) vz. 208, kz. 202; VAN ORDEN (1830) nr. 54; D 358; M 811; coll. RL

een tiental rekenpenningen met de Dood onder ogen gehad. Zij heeft in haar studie veel aandacht besteed aan de vraag of er in de Westerse beeldende kunst aanknopingspunten te vinden zijn voor de keuze van de naakte vrouw op de Venuspenningen.¹⁰⁰

Afb. 30. Botticelli's Geboorte van Venus (1484-1486), een treffende gelijkenis met de naakte vrouw op de eerste Venuspenningen uit 1488

Iconografisch onderzoek is hier overigens maar beperkt toepasbaar: anders dan bij een schilderij zoals bijvoorbeeld de Geboorte van Venus van Botticelli (Afb. 30) zijn de afbeeldingen op rekenpenningen beperkt van omvang, samengang en inhoud. Zo ontbreekt vrijwel elk perspectief en de toegepaste techniek laat te weinig fijne details zien. In paragraaf 3.1. zagen we al een aantal verschijningsvormen van een naakte vrouw in de antieke kunst en de late Middeleeuwen. De naakte vrouw op de eerste Venuspenningen doet onontkoombaar denken aan de Venus op Botticelli's schilderij (Afb. 30).¹⁰¹ Maar ook de vergelijking met andere verbeeldingen zijn treffend, zoals we zagen. Methodes om de betekenis van een kunstwerk te achterhalen zijn echter niet zo maar toepasbaar als het om Venuspenningen gaat. Dat blijkt ook al uit het voorgaande waar aan de hand van uitspraken van eerdere auteurs geprobeerd is de betekenis van de beeldenaars op rekenpenningen te verklaren, zoals bijvoorbeeld Van Mieris dat gedaan heeft. Zoals ook hierna blijkt, is er vooralsnog geen direct

¹⁰⁰ DE HAAN-VAN DE WIEL (1969a)

¹⁰¹ Sandro Botticelli, de Geboorte van Venus, ca. 1484-1486, Galleria degli Uffizi Firenze; de eerste Venuspenning werd kort na het ontstaan van dit schilderij, in 1488 geslagen.

verband te leggen tussen de op Venuspenningen afgebeelde onderwerpen en contemporaine beeldende kunst. Bij de betekenisgeving komt het dan ook vooral aan op interpretatie en die wordt bemoeilijkt door het – althans tot nu toe – ontbreken van adequate historische bronnen.

De Haan: “In profane voorstellingen uit laatgotische tijd staat de naakte vrouw voor de liefde in de vleeselijke aardse betekenis, vooral in de noordelijke landen (Duitsland): Venus of *Frau Minne*, de verpersoonlijking van de gevaarlijke charme van de vrouw, die door een dunne sluier als vrouw van lichte zeden wordt gekarakteriseerd”. De Haan wijst er op dat uit het begin van de zestiende eeuw de voorstelling van Luxuria (zinnebeeld van onkuisheid) als naakte vrouw bekend is, die onder andere een buidel met geld leeg gooit. De *chantepleure* zou dan met enige fantasie – aldus De Haan – uitgelegd kunnen worden als een ongelukkig uitgevallen buidel en de druppels water als geldstukken. Maar De Haan refereert ook aan de spiegel van Veritas, de waarheid.¹⁰² Zij gaat echter verder niet in op deze mogelijke personificatie.

Eerder al had Gebert zich gebogen over de als Venus geduide vrouwenfiguur op de rekenpenningen, “*Diese Frau samt dem, was sie in de linken Hand hält, hat numismatischen Schriftstellern schon viel zu schaffen gemacht*”.¹⁰³ Hij verwijst naar Neumann, die volgens hem volstaat haar “*lediglich eine Frauenperson zu nennen, ohne ihr einen Namen zu geben*”, maar die wel uitvoerig ingaat op de attributen.¹⁰⁴ Opgemerkt wordt dat Neumann overigens – in tegenstelling tot de stellige bewering van Gebert – wel verder gaat in zijn beschrijving van de vrouwenfiguur en haar zelfs soms (in navolging van Van Mieris) een naam “*eine Frauenperson (Pandora?)*” geeft.¹⁰⁵ Gebert bekritiseert Van Mieris en Neumann als die haar op grond van de attributen toch met een naam-benaming-personificatie proberen te duiden. Hij vervolgt dat ze beter naar het omschrift hadden moeten kijken: “Justicia is geslagen dod, Veritas leit in grooter Nood”. Volgens Gebert is “*die höchst nötig bekleidete Frauensperson samt ihrem Attribut*” niemand anders dan “*die nackte Wahrheit, welche den*

102 Dat die spiegel eerder bij Luxuria of bij Vanitas hoort, vermeldt zij niet. In de loop der tijd groeide de spiegel uit tot drager van ambivalente betekenissen: enerzijds een attribuut van de gepersonifieerde Luxuria, anderzijds van Veritas, de deugd der zelfkennis. Luxuria – zinnebeeld van de Wellust, een van de Zeven Hoofdzonden – is o.a. afgebeeld op een wandtapijt in de gedaante van een wulpse zeemeermin waar ze haar haren kamt met een kostbare handspiegel in de hand. De door De Haan (1969, p. 19, 20) aangehaalde buidel met geld is geen attribuut dat kenmerkend is voor Luxuria – van enig verband met de *chantepleure* is dan ook geen sprake. Vanitas met de spiegel der ijdelheid zien we onder meer bij Hans Memling.

103 GEBERT (1917) 30/31

104 N 33851, andere Venuspenningen zijn beschreven in: NEUMANN (1865) deel V, 436-440 (imitaties) en deel VI 47-53

105 N 33891

strahlende Spiegel der Erkenntnis in der Hand halt”.¹⁰⁶ Zou De Haan vanwege die veronderstelde spiegel haar als IJdelheid duiden?

Afb. 31. Allegorie van Veritas van Cesare Ripa met de zon als stralende spiegel van de waarheid

Van Beek stelt dat de manier waarop de vrouw is “aangekleed” de betekenis bepaalt en dat het omschrift de voorstelling kan ondersteunen.¹⁰⁷ In een later artikel veronderstelt hij dat de van oorsprong naakte vrouw de personificatie van Veritas, de naakte waarheid, is.¹⁰⁸ De idee van de naakte waarheid (*nuda Veritas*) werd al in de klassieke literatuur, onder andere bij Horatius gebruikt: zij was van nature eenvoudig en onopgesmukt. Waarheid werd in de vijftiende eeuw een algemeen geliefde figuur in de allegorische kunst in de Renaissance en nadien ook de Barok. De idee dat waarheid verborgen ligt, werd geassocieerd met de Tijd, die optreedt als degene die de Waarheid ontsluit: de waarheid komt aan het licht. Gebruikelijke attributen van de Waarheid zijn de zon in haar hand, in de vorm van een stralende schijf (het licht ervan onthult de waarheid, zie Afb. 31) en de spiegel die niet liegt.¹⁰⁹ Ook wel een globe waar haar voet op rust als aanduiding dat zij verheven is boven alledaagse aardse zaken. Hier volstaan we met de constatering dat het voorwerp in de linkerhand

106 GEBERT (1917) 30 – Hij doelt hiermee op een van de eerste in de catalogus weergegeven Venusjetons. Gebert geeft de tekst voluit geschreven weer. Op deze rekenpenningen is echter geen enkel attribuut te zien dat met een spiegel vergeleken kan worden, of het zou de *chan-tepleure* in haar linkerhand moeten zijn. Gebert verwijst niettemin zonder twijfel naar deze rekenpenningen.

107 VAN BEEK (1981) 88

108 VAN BEEK (1986)

109 RIPA (1593)161, zie ook de beschrijving in VAN STRATEN (2002) 33

van Venus zeker geen spiegel is, maar zoals al door Van Mieris terecht is opgemerkt een “besproeijer” of “watergieter”.¹¹⁰

De Haan besluit haar verhandeling over de naakte vrouw met de suggestie dat deze – als alleenstaande figuur – als een bepaalde allegorie is afgebeeld en dat daar later allerlei andere dingen of figuren (een man, de Dood) aan toegevoegd zijn. Het zou dan niet zo zeer gaan om *Veritas*, de Waarheid, maar eerder *Vanitas*, de Ijdelheid of de Vergankelijkheid.¹¹¹ De Haan is daarin niet goed te volgen; voor zover op rekenpenningen de Dood staat afgebeeld kan wel een relatie met *Vanitas* gelegd worden, maar de naakte vrouwenfiguur staat daar los van. *Venus* of de naakte vrouwenfiguur komt immers ook in tal van andere combinaties op rekenpenningen voor, die niets met de dood te maken hebben. Koenig meent dat de naakte vrouw Pax is met een duif in haar rechterhand, die de op de grond oploeiende vlammen (namelijk de onlusten in het land) met water blust. “*Der Jeton ist also ein Friedenswunschkpfennig, dass Gerechtigkeit, Wahrheit und Treue wieder im Lande herrschen mögen, dass der unselige Brand, der das Land verzehrte, getilgt werden möge*”.¹¹² Hij verwijst naar een van de eerste Venusjetons uit 1488, die afgebeeld is in een veiling-catalogus.¹¹³ Ook Dugniolle wijst wat de Vanitassymbolen betreft op het gegeven dat tussen 1487 en 1489 Brussel niet alleen door oorlogsgeweld getroffen werd, maar ook door een pestepidemie. Dagelijks stierven 200 tot 300 mensen en het totaal aantal slachtoffers zou volgens berichten uit die tijd ongeveer 30.000 hebben bedragen.

Mitchiner wijst op drie thema's die hij aantreft op jetons die tussen 1480 en 1490 in de Zuidelijke Nederlanden geslagen zijn: *authority*, de autoriteit (tot uitdrukking komend in het wapenschild van de vorst of diens initialen), *desolation and death* in de vorm van de Dood met een doodkist of met een zeis, en *peace and hope* als tegenwicht tegen dood en verderf. De Venuspenningen zijn volgens hem een voorbeeld van het derde thema.¹¹⁴ Deze Venuspenningen hebben op de keerzijde overigens vaak afbeeldingen met geheel andere thema's dan Mitchiner noemt. Mitchiner heeft kennelijk maar een zeer beperkt aantal Venuspenningen onder ogen gehad.¹¹⁵ Bij de bespreking van de

110 GROENENDIJK (2012)

111 Het Vanitas-thema gaat via de hymne *De vanitate mundi* (Over de ijdelheid van de wereld) terug op het Bijbelboek Prediker 1:2: *Vanitas vanitatis. Omnia vanitas est: Ijdelheid der ijdelheden! Alles is ijdelheid!* In de late Middeleeuwen was de dood, al dan niet gepersonifieerd, een veel voorkomend thema in literatuur en beeldende kunst

112 KOENIG (1924) 107-108

113 SCHULMAN mei 1914, n. 36.

114 MITCHINER (1988) 258, 259

115 In de collectie van het British Museum in Londen zijn inderdaad nauwelijks in de catalogus opgenomen rekenpenningen te vinden.

omschriften in par. 3.1.2. concludeerden we al dat er vooralsnog geen duidelijke logica is als het gaat om het gebruik van afbeeldingen en de combinatie met omschriften.¹¹⁶ Uit de vele in dit onderzoek onderzochte jetons blijkt geen enkel verband te leggen tussen de omschriften en de verschillende gestalten van de Venus of de naakte vrouwenfiguur.¹¹⁷ Ook Barnard stelt dat “*Whatever the nude female on the Low Country originals was intended to represent, it is not likely to have been Venus*”.¹¹⁸ Maar wie of wat ze dan wel voorstelt en waarom voor deze figuur gekozen, laat Barnard eveneens in het midden.

De conclusie van De Haan dat de stempelsnijder van de eerste Venuspenningen toch wel erg geïnspireerd moet zijn geweest door Duitse Vanitasvoorstellingen is niet overleind te houden.¹¹⁹ Zo is de vogel waarmee de vrouwenfiguur op de door haar onderzochte rekenpenningen is afgebeeld in slechts één geval een valk, bij de andere gaat het om een gans. Van Beek is in zijn artikelenserie over rekenpenningen uitvoerig ingegaan op het fenomeen Venuspenningen en levert daarin op zijn beurt commentaar op de uitleg die diverse schrijvers aan de Venusfiguur hebben gewijd.¹²⁰ Hij meent (evenals Mitchiner) dat de manier waarop de naakte vrouw is “aangekleed”, dus welke attributen ze bij zich heeft, de betekenis verklaart. Jammer genoeg werkt hij dat verder niet uit met voorbeelden.

Ondanks de grote hoeveelheid Venusjetons die in dit onderzoek zijn betrokken, kan niet eenduidig een betekenis aan die attributen gegeven worden. Venus blijft ook wat dat betreft een raadselachtige figuur. In de jaren zeventig van de vorige eeuw is in Duitsland uitvoerig onderzoek gedaan naar het fenomeen Venuspenningen. Perko heeft een zeer groot aantal imitaties van Venusrekenpenningen nauwkeurig bekeken en beschreven.¹²¹ De aanleiding voor deze (volgens Koenig en Perko) Neurenberger productie ligt in de Lage Landen: Venuspenningen waren een belangrijk exportproduct van de Bourgondische Nederlanden. Perko volgt eerdere opvattingen dat Venus de personificatie is van de Lage Landen, waarbij haar naaktheid de hulpeloosheid uitdrukt en de gans het symbool is van uitbuiting. De gans maakt later plaats voor (volgens Perko) margrietten als verwijzing naar de landvoogdes Margaretha.

116 Een soortgelijke jeton als D 338 maar dan met de combinatie kz. D 335 en kz. D 338 is bijv. ook in 1568, dus ca 80 jaar na de eerste, geslagen (D 2474).

117 DE HAAN-VAN DE WIEL (1969a) 12

118 BARNARD (1924) 265

119 DE HAAN-VAN DE WIEL (1969a) 24

120 VAN BEEK (1981) 87-88

121 PERKO (1981) en (PERKO (2002)

De *Gieskanne* symboliseert volgens Perko “*Trauer, ihre Tropfen vergegenwärtigen Blut und Tränen*”. De fontein op de eerste Venusjetons beeldt de voortdurende golf van ellende van het onderdrukte volk uit. Maar hij plaatst er terecht de kanttekening bij “*diese Auslegung Barnards und Van Mieris ist allerdings nicht bewiesen*”.

De door Mitchiner en anderen in navolging van Van Mieris gegeven uitleg is wel te begrijpen, maar de achtergrond van de keuze uitgerekend voor deze blote dame blijft vooralsnog in haar sluiers gehuld. In elk geval is in de (numismatische) literatuur geen enkele duidelijke aanwijzing gevonden voor deze keuze. Wat hier als naakte waarheid overblijft, is dat het in elk geval zonneklaar niet om “de Naakte Waarheid” gaat. Vooralsnog moeten we haar dus maar Venus blijven noemen.

3.9 Conclusies

VENUS

Uit het onderzoek is duidelijk dat de klassieke godin Venus model heeft gestaan voor de naakte vrouw op de rekenpenningen. Hoewel de stempelmaker wel degelijk bekend is geweest met de figuur van de (astrologische) Venus, is het niet aannemelijk dat hij op alle rekenpenningen de godin Venus heeft willen afbeelden. Welke personificatie hij dan wel op het oog heeft gehad is – mede gelet op de grote diversiteit aan omschriften en attributen – niet aan te geven.

DATERING

Het is aannemelijk dat de eerste Venusrekenpenningen in 1488 zijn gemaakt, de laatste dateert blijkens het vermelde jaartal uit 1512. Het gebruik van jaartallen is zeer onregelmatig en divers, enige logica is daarin niet te ontdekken.

AANLEIDING

De historische context waarin deze rekenpenningen zijn gemaakt, biedt voldoende aanknopingspunten om aan te nemen dat de eerste Venusrekenpenningen uit 1488 gerelateerd kunnen worden aan de deplorabele sociale situatie (honger, pest, plunderingen) in het algemeen en de ontrouw van Maximiliaan van Oostenrijk in 1488 in het bijzonder. Waarom daarna tot 1512 de reeks is voortgezet, is onduidelijk al kunnen enkele afzonderlijke rekenpenningen door de omschriften en het jaartal mogelijk wel aan bepaalde historische gebeurtenissen gelinkt worden. Numismaten zijn het weliswaar in grote mate eens over de vermoedelijke historische aanleiding van deze serie rekenpenningen, maar geven tegenstrijdige en onbevredigende verklaringen over welke personificatie de stempelsnijder heeft willen weergeven.

BEELDENAARS EN OMSCHRIFTEN

Op een enkele uitzondering na sluiten de omschriften van voor- en keerzijde niet op elkaar aan en is er ook geen verband te leggen. Dat geldt ook voor de voor- en keerzijdebeeldenaars. In sommige gevallen is een voorzijde- of keerzijde-beeldenaar of -stempel voor meerdere rekenpenningen gebruikt, van enige logica is daarbij geen sprake. In een aantal gevallen zien we een verwijzing naar Philips de Schone in combinatie met zijn wapenschild. Dat wapenschild zien we echter ook met Latijnse omschriften. Het met contemporaine munten vergelijkbare dubbelwapen (vgl. catalogusnr. 10) zien we alleen samen met op Philips betrekking hebbende omschriften.

STEMPELSNIJDER

Voor 57 van de 59 rekenpenningen is sprake van een samenhangende reeks, die met hetzelfde materiaal (zoals letterponsoenen) en in het hetzelfde (Antwerpse) atelier zijn gemaakt, naar alle waarschijnlijkheid dat van Jan van Vlieden van Nymegen.

BESTEMMING

Niet steeds is duidelijk voor wie deze rekenpenningen zijn gemaakt. Alleen in een aantal gevallen zien we een rechtstreekse verwijzing naar een opdrachtgever of een bestemming.

ONDERZOEK

Er is alle aanleiding verder onderzoek te doen.

- Het bestaande archiefmateriaal over Jan van Vlieden van Nymegen kan wellicht interessante gegevens opleveren over zijn werk en de plaatsen waar hij werkte, met name ook als het gaat om zijn primaire functie als stempelsnijder van munten.
- Vergelijking van de stempels, ponsoenen en gebruikte interpunctie op deze Venusrekenpenningen met andere in de periode 1480-1520 geslagen rekenpenningen kan meer duidelijkheid geven over de veronderstelling dat genoemde Van Nymegen een veel grotere rekenpenningproducent was dan alleen de Venusrekenpenningen. Daarbij kan niet alleen gekeken worden naar gebruik van (letter-)ponsoenen, initiaaltekenen en interpuncties, maar ook naar gebruikte omschriften en beeldenaars.
- Ook een vergelijking van met name bij de Brabantse en Mechelse munt geslagen munten en rekenpenningen kan interessante informatie opleveren.

4. In de catalogus gebruikte afkortingen en literatuurverwijzing

Afkortingen, gebruikte termen enz., Abkürzungen usw., used termes, abréviations etc. (Nederlands, Deutsch, english, français)

—	afsnede, Abschnitt, exergue
ca.	ongeveer, etwa, about, environ
coll.	verzameling, Sammlung/Standort, collection: ¹²²
BM	British Museum, London (Great Britain)
CdM	Cabinet des Médailles, Bibliothèque Nationale de France, Paris (France)
CR	Claude Roelandt, (België)
GNM	Germanisches Nationalmuseum Nürnberg (Deutschland)
GM	Geldmuseum, Utrecht (Nederland) ¹²³
PKB	Penningkabinet Koninklijke Bibliotheek Brussel (België)
RM	Rijksmuseum, Amsterdam (Nederland) ¹²⁴
SMM	Staatliche Münzsammlung München (Deutschland)
UG	Universiteitsbibliotheek Gent (België)
privé	privé verzameling, private Sammlung, privat collection, collection privée
gr.	gewicht, Gewicht, weight, poids
kz.	keerzijde, Rückseite, reverse
met.	metaal, Metall, metal, métal:
koper	Kupfer, copper, cuivre
messing	Messing, brass, cuivre jaune, laiton
verzilverd	versilbert, silvered, argenté
vertind	verzinnt, tin-washed, avec étains
zilver	Silber, silver, argent, AR
mm	doorsnede, Durchschnitt, diameter, diamètre
n.li.	naar links, nach links, to the left, à gauche

¹²² Van een aantal jetons zijn meerdere exemplaren bekend- in die gevallen is de vindplaats van het afgebeelde exemplaar *cursief* vermeld

¹²³ De inventarisnummers van het Geldmuseum zijn verkort weergegeven: RP-00200 is genoteerd als GM 200

¹²⁴ De Venuspenningen van het Rijksmuseum zijn afkomstig van de collectie Van Gelder en bevinden zich in het depot Lelystad. De inventarisnummers zijn verkort weergegeven: NG-VG-3-74 is genoteerd als RM 3-74

n.re.	naar rechts, nach rechts, to the right, à droite
p.	bladzijde, Seite, page
piedfort	dik muntplaatje, Dickstück, double d'épaisseur
pl.	plaat, Tafel, plate, planche
var.	variant, Variante, variante
vgl	vergelijk met, vergleiche mit, compare with, comparer avec
vz.	voorzijde, Vorderseite, obverse, avers

Literatuur¹²⁵

lit.	literatuur:
B 1917	Barnard 1917
B 1924	Barnard 1924
BvZ	Beukel van Zanten 1657
dC	De Coster 1885 ¹²⁶
D	Dugniolle 1876
E	Eklund 1926
F	Feuardent 1904
G	Gebert 1917
dH	De Haan 1969
K	Koenig 1924
M	Mitchiner 1988
MI	Medallic Illustrations
O	Oudaan 1660
N	Neumann 1872
R	Rouyer 1858
Sn	Snelling 1769
vM	Van Mieris I 1732
vO	Van Orden 1825/1830

¹²⁵ Zie de literatuurlijst

¹²⁶ De jetons uit De Coster zijn zilveren exemplaren

5. Catalogus van Venuspenningen geslagen bij/in opdracht van de officiële instanties in de Zuidelijke Nederlanden tussen 1488 en 1512

5.1 Typen Venusrekenpenningen

Er zijn drie Venustypen te onderscheiden:

- A. met een wat hoekig gezicht met een schaamdoek over de rechterarm gedrapeerd, onderverdeeld in:¹²⁷
 - A1. bij de fontein, catalogusnrs. 1-7, 54, 57-59;
 - A2. met een vogel op de rechterhand, met *chantepleure* en madelieven, catalogusnummer 20;
 - A3. met een rijksappel in de rechterhand, met *chantepleure* en bloemen, catalogusnummers 10, 52-53;
 - A4. met (een) kleine bloem(en) in de rechterhand, met *chantepleure*, catalogusnummers 30-38, 42-43, 46-47, 56;
 - A5. met madelieven en *chantepleure*, catalogusnummers 24-29, 40-41, 48-55;
 - A6. links en rechts planten met kleine bloemen, pijl in linkerhand in plaats van de *chantepleure*, onduidelijk of er iets in/op de rechterhand is; catalogusnummer 39.
 - B. met een jeugdig gezicht, geheel naakt, met een harp in de linkerarm:
 - B1. met een kleine bloem in de hand, catalogusnummer 9;
 - B2. met twee honden, catalogusnummers 8 en 15;
 - B2. met twee honden en madelieven, catalogusnummers 12, 14-19, 21;
 - B3. met madelieven, 22 en 23;
 - B4. met een fontein en een aangelijnde gans, catalogusnummers 12 en 13.
 - C. met een bijna mannelijk gezicht, geheel naakt, een onduidelijk voorwerp in de rechterhand, een wingerdtak in de linkerhand, catalogusnummers 44, 45.
- Bij vergelijking van de stempels blijkt dat voor ieder type Venus steeds dezelfde ponsoen is gebruikt. Voor type A betekent dit dat over de gehele periode 1488 tot 1512 met hetzelfde Venusponsoen is gewerkt. Bij type B hetzelfde ponsoen van Venus met de harp; deze zijn in de periode 1488-1495 gemaakt. In het stempel zijn steeds een of meer andere attributen toegevoegd, maar de basis blijft hetzelfde.

¹²⁷ Binnen sommige categorieën zijn nog wel verdere specificaties te maken maar dat is in het kader van dit onderzoek niet relevant

5.2 Verantwoording en opmerkingen vooraf

5.2.1 betrouwbaarheid van Dugniolle

In deze catalogus wordt uitgegaan van de door Dugniolle in 1876 beschreven Venuspenningen aangevuld met elders beschreven of aangetroffen exemplaren. Dat resulteerde in beginsel in een lijst met 115 verschillende Venusjetons. Dugniolle had allereerst zijn eigen verzameling rekenpenningen als bron en verwijst in zijn boek dan ook vaak naar *mon cabinet*. Daarnaast putte hij uit vóór 1876 verschenen (veiling-)catalogi en andere beschrijvingen zoals Van Orden. Bovendien raadpleegde hij enkele particuliere verzamelaars. Raadpleging van diezelfde catalogi en geschriften geeft als uitkomst dat veel door Dugniolle overgenomen jetons onvolledig zijn beschreven, terwijl afbeeldingen ontbreken. Onderzoek van na 1876 verschenen veilingcatalogi laat zien dat juist deze door Dugniolle vermelde rekenpenningen – op een enkele uitzondering na – niet in die verkopeningen voorkomen.¹²⁸ Het bestaan van die rekenpenningen wordt dan ook ernstig betwijfeld; ze zijn in een lijst aan het eind van deze catalogus opgenomen. Bij een aantal catalogusnummers zullen al dan niet bestaande varianten ook besproken worden, in de lijst wordt dan daar naar verwezen. Het resultaat is een catalogus met 59 Venuspenningen, waarvan het bestaan niet alleen zeker is, maar waar ook afbeeldingen van bestaan. Voor de Venuspenningen betekent dit alles dat Dugniolle niet langer als referentie gebruikt kan worden en als volledig herzien moet worden beschouwd.

5.2.2 weergave van de beeldenaars en omschriften

Dugniolle is lang niet altijd even precies geweest in het weergeven van legenden en beeldenaars uit zijn eigen verzameling. Zo wijken zijn omsrijvingen nog al eens af van wat er in werkelijkheid op de rekenpenningen te zien is. Er is voor gekozen een zo getrouw mogelijke omschrijving te geven van de werkelijkheid. Soms zijn de afwijkingen tussen Dugniolle en de afgebeelde jeton erg groot. In dat geval wordt aangegeven of het Dugniolle-nummer al dan niet gehandhaafd blijft. Met deze restricties is niettemin de in dit catalogusdeel opgenomen Venuspenningen zo veel mogelijk een corresponderend Dugniolenummer gegeven. Dugniolle noemt het voorwerp in de linkerhand van de bijna naakte vrouwenfiguur, Venus, stevast ten onrechte *un briquet lançant*

¹²⁸ Met dank aan Claude Roelandt voor zijn uitgebreide onderzoek ter zake – dit (niet gepubliceerde) onderzoek roept ook vraagtekens op ten aanzien van de betrouwbaarheid van Dugniolle voor een aanzienlijk aantal andere rekenpenningen

des étincelles (een vuurijzer waaruit vonken schieten), terwijl het om een vat met water (Van Mieris: een “watersproeier”, een gieter) gaat. Voor die opmerkelijke vorm van watersproeier wordt in deze catalogus de term *chantepleure* gebruikt.¹²⁹ De bloemen op de Venusrekenpenningen worden door Dugniolle en anderen aangeduid als margrieten, terwijl het om madeliefjes blijkt te gaan. In het Geldmuseum te Utrecht wordt gewerkt aan een database van alle in de collectie opgenomen Nederlandse rekenpenningen. De omschrijving en overige gegevens in dit catalogusdeel zijn vergeleken met die van de database en waar nodig gesynchroniseerd.¹³⁰ Bij de omschriften valt op dat soms gotische en Arabische letters door elkaar gebruikt worden. Bij de weergave van de legenden zijn de werkelijke omschriften is zo veel mogelijk nauwgezet gereproduceerd. Dat geldt eveneens voor de interpuncties: ook daar wijkt de werkelijkheid nog al eens af van wat Dugniolle meende te zien. Dit ondanks het gegeven dat Dugniolle bij veel rekenpenningen aangeeft dat hij die zelf bezat. Bij iedere rekenpenning worden de verschillen met de literatuur onder het kopje Opmerkingen aangegeven. Aan de hand van catalogusnummer 2, Dugniolle 333, wordt het voorgaande met een voorbeeld verduidelijkt.

Dugniolle verwijst bij nr. 333 naar Van Mieris, t. I, p. 208, no. 3. Van de voorzijde van catalogusnummer 2 zijn hier ook de tekeningen uit Oudaan en Van Mieris weergegeven; van de keerzijde heeft Oudaan geen tekening. De tekenaars hebben een bijna exacte weergave van deze rekenpenning gemaakt. Desondanks neemt Dugniolle die gegevens in zijn omschrijvingen deels foutief over. Bij nr. 334 keerzijde refereert Dugniolle ook aan Van Mieris, t. I, p. 208, no. 3. D 334 is echter zowel wat voor- als keerzijde betreft een andere rekenpenning. Dugniolle had deze rekenpenning ook in zijn verzameling en maakt dus ten onrechte een verwijzing naar Van Mieris. Waar Dugniolle naar Van Mieris verwijst gaat het dus niet (steeds) om dezelfde rekenpenning, de verschillen zijn soms groot. Hoewel Dugniolle een aantal keren verwijst naar het *Manuscrit d'Oudaan* is het de vraag of hij het manuscript zelf heeft gezien. Als dat het geval is, dan is het opmerkelijk dat hij ook de gegevens daarvan veelal foutief overneemt.

¹²⁹ GROENENDIJK (2012)

¹³⁰ Met dank aan drs. Nico Arkesteijn, die aan de database invulling geeft

Afb. 32. Voorzijde Dugniolle 333

Omschrijving Dugniolle (Afb 32):

vz. + IVSTICITATIS IS GEISLAC D'O VERIT L' I G N +
"Pandore près d'une fontaine, tenant un oiseau de la main droite et, de la gauche, un briquet lançant des étincelles" (vertaling: Pandora naast een fontein, met een vogel in haar rechterhand, in haar linkerhand een vuurstaal waaruit vonken schieten)¹³¹

Omschrijving FG:

vz. + IVSTICITATIS IS GEISLAC D'O VERIT L' I G N' +

Een vrijwel naakte vrouw naast een fontein, ze is deels bedekt met een schaamdoek waarvan het ene uiteinde aan haar haar vastzit, het andere uiteinde hangt over haar rechterpols; op haar rechterhand zit een vogel (vermoedelijk een gans); in haar linkerhand houdt ze een *chantepleure* waaruit waterdruppels vallen; bij haar voeten en onder de fontein een aantal vlammen

Afb. 33. Keerzijde Dugniolle 333

¹³¹ Links de tekening uit OUDAAN (1660) nr. 13

Omschrijving Dugniolle (Afb 33):

kz. **hēVS QVIO GESTIS EN hīC TE M̃ANET EXITIS**

La mort portant un cerceuil, (vertaling) de Dood die een doodkist draagt.
Gravé dans Van Mieris, t. I, p. 208, no. 3. (*Mon cabinet*)

Omschrijving FG:

kz. **‡ hēVS ‡ QVIO ‡ GESTIS ‡ ξ ‡ EN ‡ hīC ‡ TE ‡ M̃ANET
‡ EXITIS**

De Dood met een doodkist onder de linkerarm en drie pijlen in de rechterhand;
een lijkwade over beide armen

Opmerkingen: Dugniolle vermeldt ‡ als interpunctie op de voorzijde. Op geen van de Venuspenningen in deze catalogus komt die interpunctie voor. Op de keerzijde heeft hij geen interpuncties aangegeven; ook het initiaalteken ontbreekt. Dugniolle geeft alleen gotische letters en vermeldt ten onrechte dus niet de moderne E en N op de keerzijde. Tussen GESTIS en EN staat op deze jeton een niet door Dugniolle vermelde ‡ als interpunctie en een op een slangetje lijkend teken.¹³²

5.2.3 diameter, metaalsamenstelling, weergave, zeldzaamheid

De rekenpenningen in deze catalogus hebben een diameter van circa **28 mm** en een wisselend gewicht. Deze gegevens zijn verder niet vermeld.

Tabel. Metaalanalyse van acht Venusrekenpenningen door de Koninklijke Nederlandse Munt

	% Cu	% Pb	% Zn	% Rest	Meetplaats
1. GM 205 ¹³³ catalogusnr. 1	99,57 99,37	0,38 0,37	- -	Ag 0,06 Sb 0,16 Ag 0,10	buik Venus veld boven zeisblad kz.
2. GM 200 catalogusnr. 2	99,47 99,27	0,33 0,48	-	Sb 0,15 Ag 0,05 Sb 0,15 Ag 0,09	buik Venus schedel kz.
3. GM 312 catalogusnr. 12	100 99,66	- 0,22	- -	- Sb 0,12	buik Venus schedel kz.
4. GM 327 catalogusnr. 19	99,77 99,37	0,31 0,32	- 0,32		buik Venus veld kz li

¹³² Voor dat slangetje wordt het volgende teken gebruikt: ξ

¹³³ GM 205 correspondeert met de voor de collectie van het Geldmuseum gebruikte notatie RP- 00205

	% Cu	% Pb	% Zn	% Rest	Meetplaats
5. GM 379	98,96	0,42	-	Sb 0,51	buik Venus
catalogusnr. 25	99,60	0,32	-	Sb 0,32 Ag 0,08	rechts van wapen kz
6. GM 485	98,92	0,57	-	Sb 0,40	buik Venus
catalogusnr. 48	98,51	0,96	-	Sb 0,52	linker P
7. GM 538	98,90	0,59		Sb 0,53	buik Venus
catalogusnr. 44	98,82	0,82		Sb 0,47	glad deel knekel
8. GM 539	99,36	0,72		Sb 0,61	buik Venus
catalogusnr. 44	98,71	0,73			glad deel knekel

Het gebruikte materiaal is koper en wordt verder niet vermeld. In een enkel geval is (ook) een zilveren exemplaar bekend, dat zal aangegeven worden. Uit een door de Koninklijke Nederlandse Munt uitgevoerde metaalanalyse van acht van de negenenvijftig rekenpenningen (zie tabel Metaalanalyse) blijkt dat 98 % koper (Cu) te zijn met als bijmetalen lood (Pb) en antimoon (Sb) en soms spoortjes zilver (Ag). Er is geen zink aangetroffen. Volstaan is met een steekproef van acht rekenpenningen uit de periode 1488-1512. Die beperkte keuze houdt verband met de elders getrokken conclusie dat de rekenpenningen uit deze categorie naar alle waarschijnlijkheid uit hetzelfde muntatelier komen. We zien bij deze acht Venusjetons een vrijwel constante metaalsamenstelling. Mitchiner vermeldt achttien rekenpenningen uit de periode 1482-1506 (waaronder drie Venusjetons) en vermeldt bij negen daarvan de metaalsamenstelling: het Cu-gehalte varieert van 97,8 tot 98,8.¹³⁴

Voor de rekenpenningen in de regeerperiode van Philips de Schone lijkt gekozen te zijn voor hoogwaardig koper. Verder metallurgisch onderzoek, ook naar contemporain kopergeld uit met name Brabant en Vlaanderen, is nodig om deze voorlopige conclusie te bevestigen. Daarbij kan mogelijk ook een beter onderbouwde bevestiging volgen voor de aanwijzing dat de Vlaamse en Brabantse munten en rekenpenningen voor Philips de Schone in hetzelfde atelier gemaakt zijn. De afbeeldingen zijn vergroot: de afbeeldingen hebben een doorsnede van circa 40 mm, een enkele is groter of kleiner weergegeven. De zijde met Venus is in deze catalogus steeds als voorzijde opgenomen.

Alle afgebeelde rekenpenningen zijn zonder uitzondering zeer zeldzaam: 30 rekenpenningen komen eenmaal voor, 17 tweemaal, 8 driemaal en 4 viermaal. Indien van een jeton meerdere exemplaren bekend zijn is de vindplaats van het afgebeelde exemplaar cursief weergegeven.

¹³⁴ MITCHINER (1988) 258-264

5.2.4 De beschrijvingen

De catalogus begint met een aantal ongedateerde rekenpenningen die door Dugniolle in 1488 geplaatst zijn. Ze behoren tot een samenhangende groep jetons uit Dugniolle (D 333-341) waarvan sommige het jaartal 1488 dragen. Vanwege die samenhang heeft Dugniolle ze in 1488 geplaatst. Nu er geen oudere gedateerde rekenpenningen met de naakte vrouw bekend zijn (zie par. 3.2), wordt er van uitgegaan dat de eerste Venuspenning in 1488 is gemaakt. De vermelde jaartallen zijn overgenomen uit Dugniolle die zich op zijn beurt weer baseert op Van Mieris of andere geschriften. Het gaat hierbij veelal om een indicatie van het jaar waarin de betreffende jeton gemaakt zou kunnen zijn. Door de veelheid van stempelkoppelingen kan van de meeste rekenpenningen geen exacte datering gegeven worden. Catalogusnummer 35 bijvoorbeeld heeft op de voorzijde het jaartal 1497 en op de keerzijde 1495. Deze rekenpenning is in 1497 gedateerd. Nummer 38 heeft op de voorzijde geen jaartal en op de keerzijde 1497. Ook deze rekenpenning heeft in de catalogus als jaartal 1497 meegekregen, maar het is heel goed mogelijk dat de ongedateerde voorzijde uit 1496 of 1498 dateert. Rekenpenningen zonder een jaartal worden aangeduid als z.j. en daarna volgt het jaartal dat Dugniolle toekende met de restrictie dat bij de aldus vermelde datering voorzichtigheid geboden is. In een aantal gevallen wordt gemotiveerd van de datering van Dugniolle afgeweken of worden nadere kanttekeningen geplaatst bij de datering.

Afkortingen in de omschriften worden, waar dat ter verduidelijking nuttig is, bij de beschrijving voluit weergegeven: de weergegeven letters met een hoofdletter, de ontbrekende letters met een kleine letter.

In de beschrijving zijn ook vertalingen (veelal uit Van Mieris) opgenomen als het omschrift niet Nederlandstalig is. Vertalingen zijn niet steeds letterlijk als dat voor een goed begrip beter is. In de beschrijving wordt soms kort verwezen naar mogelijk relevante historische gebeurtenissen, waarbij veel uit Van Mieris en andere bronnen wordt geciteerd. Dat betekent overigens niet dat van de juistheid van de toerekening aan bepaalde gebeurtenissen mag worden uitgegaan.

Alleen bij de beschrijving van wapens worden de beginselen van de heraldiek toegepast. Het wapen wordt gezien vanuit de positie van de schildhouder. Bij het wapen met de adelaar (catalogusnr. 11) impliceert dat de adelaar naar rechts is gewend. Dat wordt ook bij personen toegepast, de linkerhand van Venus ziet de kijker rechts op de penning. Een bloem die we rechts op de penning zien, staat (van Venus uit gezien) links en dus ook in de beschrijving aan haar linkerkant.

Wat de afbeeldingen betreft is van belang dat bij het maken van de stempels vaak gebruikt werd gemaakt van kleinere onderdelen (ponsoenen). Die werden gemaakt door de ijzersnijder en de kwaliteit van diens werk bepaalt in hoge mate het eindresultaat. Afb. 34 toont twee uitvergrotingen van het hoofd van de twee meest voorkomende Venussen.

Afb. 34. Het hoofd van Venus

Bij het maken van het omschrift werden de letters één voor één in de rand van het stempel gezet.¹³⁵ Dat verklaart waarom in sommige omschriften bijvoorbeeld zowel een gotische *E* als een moderne *E* kan voorkomen.

Op onderstaande rekenpenningen (Afb. 35: catalogusnummers 2, 7 en 5) zijn zowel duidelijke overeenkomsten, als duidelijke verschillen te zien. Voor de Venusfiguur met de *chantepleure* is gebruik gemaakt van dezelfde ponsoenen, zo blijkt uit nauwkeurige vergelijking van alle jetons in deze catalogus. Dat geldt ook voor Venusfiguur met de harp. Wel zijn er steeds andere attributen toegevoegd: zo zien we aan de voeten van Venus links vier, in het midden drie en rechts geen vlammen; let ook op de verschillen bij de waterdruppels.

Afb. 35. Overeenkomsten en verschillen

¹³⁵ MEDING (2006)

Sommige stempels zijn (zelfs jaren later) meermalen gebruikt. Zo zijn er diverse combinaties van voorzijde- en keerzijdestempels. In die gevallen is er ook geen logische aansluiting van de omschriften op de voor- en keerzijde. Alle jetons in de catalogus hebben leesbare omschriften, zie het overzicht in hoofdstuk 3. Alle rekenpenningen hebben een omschrift met vooral gotische letters, alleen catalogusnummer 54 heeft op de voorzijde moderne letters gecombineerd met een gotische **Æ**. De letter E bestaat in twee vormen die soms in één omschrift allebei gebruikt worden: een gotische **Æ** of een moderne **E**. Dat geldt ook voor de letter N. Voor de omschriften zijn (behalve op de Brugse legpenningen 43 en 44) dezelfde letterponsoenen gebruikt.

5.3 *Catalogus*

Nota bene

De afbeeldingen zijn vergroot.

In werkelijkheid hebben alle Venusrekenpenningen een doorsnede van circa 28 mm, in de catalogus hebben de afbeeldingen een doorsnede van ca. 40 mm; enkele zijn groter of kleiner weergegeven.

1. z.j. (1488)

coll. *GM 205*, *RM 3-21*, *CdM*, *PKB*

lit. O nr. 13, vM p. 208, D 335, N 33851, F 13587

vz.: + IVSTICIA ‡ IS ‡ GESLAG' ‡ D'O ‡ VERIT' ‡ LI' ‡ I'
‡ G' ‡ N' +

Een vrijwel naakte vrouw naast een fontein, ze is deels bedekt met een schaamdoek waarvan het ene uiteinde aan haar haar vastzit, het andere uiteinde hangt over haar rechterpols; op haar rechterhand zit een gans; in haar linkerhand houdt ze een chantageleure waaruit waterdruppels vallen; bij haar voeten en onder de fontein een aantal vlammen.

kz.: ✠ FALACIA IS GEBORE FIDES HEFT D'E STRIT VELO

De Dood met zeis en slangen.

Dugniolle heeft de serie rekenpenningen met de nummers 333 tot en met 346 voorzien van de titel *Ménaces de guerre contre la Flandre*. Hij refereert daarmee aan de groeiende opstand tegen het gezag van Maximiliaan van Oostenrijk, die in 1488 gemarkeerd wordt door diens maandenlange gevangenschap in Brugge. Voor zijn vrijlating moet Maximiliaan een verdrag tekenen en beloven zich daar ook aan te zullen houden. Die met dure eden bezworen belofte blijkt al snel zonder waarde te zijn: Maximiliaan lapt het verdrag aan zijn laars. Wat dat laatste betreft is er een saillante overeenkomst met wat Tibullus zegt: “By Venus mogen vry wel Eeden sijn gesworen, Sy vliegen in de locht en in de Zee verloren”.¹³⁶ Dugniolle neemt dit historische feit over van Van Mieris, p. 208-209, die de gebeurtenissen van 1488 uitvoerig beschrijft en veronderstelt dat ter illustratie daarvan deze serie jetons geslagen is. De opstand eindigde in 1492 met de inname van Sluis.

Van Mieris schrijft over de voorzijde: “Op de voorzyde is het bedrog, zooals my de omstandigheden toeschynen, in de gedaante eener Vrouwe, afgebeeld, dierhalven draagt zy in de slinker handt eenen besproeijer of watergieter, en voor haare voeten leggen eenige vuurvlammen, op de regter hand heeft zy een Gans, het zinnebeeld van het bederf der Landen en Velden, en nevens haar staat eene Fontein, moogelyk op den oorlog, die de bron is daar alle bitterheden uit voortvloeijen, toegepast”. Van Mieris schrijft over de keerzijde: “Om dit nog klaarder op te helderen, ziet men den dood, dreigende met zyne zeissen, op de keerzijde gesteld. Dat dees niet eenvoudig, maar van de arglistigheid geprikkeld was, getuigen de Slangen, die zich om zyne leden wringen, en boven alles de wederzydsche omschriften”. De tekst op de voor- en keerzijde is afgeleid van een vierregelig rijmpje dat als volgt is weergegeven door Van Mieris:

IVSTICIA IS GESLAaGen Dood	De gerechtigheid is geslagen dood,
VERITas Leit In Grooten Nood	De waarheid leit in grooten nood,
FALACiA IS GEBOOREN	De valsheid is geboren,
FIDES HEeFT Den STRIit VERLOren.	De trouwe heeft den stryd verlooren.

De keerzijde van deze rekenpenning zien we ook terug op een rekenpenningen met op de voorzijde het behelmd wapenschild van Philips de Schone met het omschrift **PHS DEI GRA' ARCHIOVX AVSTRIE DVX BRAT' &**.¹³⁷ De stempel met de gans is begin zestiende eeuw nogmaals gebruikt, zie de nummers 58 en 59.

¹³⁶ VAN MANDER (1604) fol. 29

¹³⁷ SCHULMAN (1908) nr. 73; F 14132

Afb. 36. Tekening uit Oudaan 1660

Dugniolle vermeldt een variant bij D 335bis, die echter nimmer is aangetroffen, deze lijkt nooit te hebben bestaan.

Opmerkingen: Interpuncties voor- en keerzijde bij Dugniolle ž. Neumann geeft een moderne E bij VERIT (voorzijde) en VELO (keerzijde). Feuadent vermeldt op beide zijden: als interpunctie. Van Mieris spelt (in weerwil van het omschrift) Falacia met één l, de gebruikelijke schrijfwijze op rekenpenningen is met dubbele l: FALLACIA.

2. z.j. (1488)

coll. GM 200, 201, RM 3-22, PKB, CdM, UG (zilver)

lit. vM p. 208/209, D 333, R 615, N 33853, dH 7

vz.: + IVSTICIA ‡ IS ‡ GESTAG ‡ D'O ‡ VERIT' ‡ L' ‡ I' ‡ G' ‡ N' +

Als nr. 1.

kz.: ‡ hEVS ‡ QVIO ‡ GESTIS ‡ ξ ‡ EN ‡ hIC ‡ ME ‡ MXTNET ‡ EXITIS

De dood met een doodkist onder de linkerarm en drie pijlen in de rechterhand; een lijkwade over beide armen.

Van Mieris (p. 208/209) zegt over de keerzijde: “Om dit¹³⁸ nog klaarder op te helderen, ziet men den dood, die hier ten halven lyve gevonden wordt, heeft de regter hand opgeheven, als dreigende met drie scherpe pylen, die, myns oordeels den hongersnood, oorlog en de pest betekenen, welken van God eertyds tot straf aan den Koning David voorgesteld waren. En vermids deeze plaagen de menschen ten grave sleepen, zoo heeft men dat schriklyk einde door de doodkist, die onder den slinker arm gesteld is, zoowel de gevolgen van eens iegelyks doen en laten, door dit randschrift willen te kennen geeven.” Van Mieris geeft als vertaling van het omschrift: “Hoor hier, wat verheugt gy u? Zie, dit zal uw einde zyn.”

Opmerkingen: De teksten op de voorzijde en keerzijde sluiten hier niet op elkaar aan zoals bij nr. 1. Dugniolle vermeldt ✕ als interpunctie op de voorzijde. Op geen van de Venuspenningen in dit eerste deel van de catalogus komt die interpunctie voor. Op de keerzijde heeft hij geen interpuncties aangegeven; ook het initiaalteken ontbreekt. Dugniolle geeft alleen gotische letters en vermeldt ten onrechte dus niet de moderne letters E en N op de keerzijde. Rouyer vermeldt bij HEVS en bij GESTIS wel een moderne E. Tussen GESTIS en EN staat op deze jeton een niet door Dugniolle vermelde ✕ als interpunctie en een op een slangetje lijkend teken, dat met een ξ wordt weergegeven.

3. z.j. (1488)

coll. CR

vz.: Als voren.

kz.: ✕ HEVS ✕ QVIO ✕ GESTIS ✕ ξ ✕ EN ✕ HIC ✕ ME ✕ MANET
✕ EXITIS

Als voren.

Opmerking: Deze rekenpenning heeft op de keerzijde een afwijkende belettering en een ander initiaalteken dan nr. 2

¹³⁸ Bedoeld is de beschrijving van de voorzijde, opgenomen bij nr. 1

4. z.j. (1488)

coll. GM 203, CdM

lit. D 334

vz.: ++TEMPORA + LETO + TRISTIA + RISV + TEPER +
Als nr. 1 maar zonder vlammen.

kz.: ✠ hEVS ✠ QVIO ✠ GESTIS ✠ EN + ξ hIC ✠ TE ✠ MANET
✠ EXITIS ✠
Als nr. 2.

Van Mieris vertaalt het omschrift op de voorzijde als volgt: “Maatig de bedroefde tyden met eenen vrolyken lach.” Op de voorzijde is na de R van TEPER een begin van de gotische letter A te zien; op de keerzijde het ξ na EN dat boven de + staat. Op de doodkist is een decoratie te zien met de vorm van een *fleur de lis*, zie Afb. 37.

Afb. 37. *Fleur de lis* op de doodkist

Alle jetons met de Dood met doodkist zijn met hetzelfde stempel geslagen. Alleen de omschriften variëren. Overigens is dit stempel ook nog gebruikt voor een Antwerpse jeton uit 1549, ook daar de lelie op de doodkist (Afb. 37 midden en rechts). Volgens Dugniolle is deze laatste geslagen ter gelegenheid van

de dood van paus Paulus III (D 1782). Dugniolle identificeert daar deze beel-
denaar als *le dernier jugement*, het laatste oordeel.

Opmerkingen: Deze jeton bevond zich in de verzameling van Dugniolle en komt voor
in een veilingcatalogus van 1914. Dugniolle geeft op de voorzijde TEMPER en x als
interpunctie, op de keerzijde Ʒ.

5. z.j. (1488)

coll. PKB, *privé* (zilver)

lit. dC, nr. 6

vz.: Als voren.

kz.: ✠ HÆVS ✠ QVIO ✠ GEISTIS ✠ Ʒ ✠ EN ✠ HIC ✠ TE ✠ MÆNET
✠ EXITIS

Als voren.

Omschrijving van De Coster (vertaald): vz. Naakte vrouw, staande naast een
fontein. Op haar rechterhand een vogel met uitslaande vleugels. In de linker-
hand laat zij water stromen uit een met gaatjes doorboord vat. Deze gieter of
chantepleure is het embleem van rouw. kz. Het bovenste gedeelte van een
skelet. Hij houdt in de ene hand de drie pijlen van de hongersnood, de oorlog
en de pest, en draagt onder zijn linkerarm een doorkist.

Opmerking: De Coster geeft als interpunctie op de voorzijde x, op de keerzijde Ʒ en
verwijst ten onrechte naar D 334

6. z.j. (1488)

coll. GM 204, PKB, CR

lit. D 334bis, M 809

vz.: ++ **TEMPORA + LETO + TRISTIA + RISV + TEMPERA** ++
Als voren, maar met drie vlammen bij de rechervoet.

kz.: **✠ HEVS ✠ QVIO ✠ IESTIS ξ + EN ✠ HIC ✠ ME ✠ MANET
✠ EXITIS**
Als voren.

Opmerkingen: Dugniolle 334bis geeft als interpunctie op de voorzijde x, op de keerzijde ž. Dugniolle geeft alleen gotische letters en vermeldt dus niet de moderne E op voor- en keerzijde, en de moderne N op de keerzijde. Tussen IESTIS en EN op deze jeton een niet door Dugniolle vermeld op een slangetje lijkend teken letter en + in plaats van ✠ als interpunctie. Dugniolle verwijst naar *Cabinet de M. Mailliet*. Mitchiner verwijst ten onrechte naar D 334: de bij M 809 getoonde jeton is identiek aan de hier afgebeelde.

Bij D 861 (mon cabinet) vermeldt Dugniolle een rekenpenning met vz. **TEM-
PORTA LETO TRISTIA RISV TEMPERA** en kz. **HEVS QVIO
GÆSTIS EN HIC ME MANET EXITIS**, met dezelfde beeldenaars als
deze jeton. D 861 komt weliswaar als rekenpenning voor in de catalogus uit
1885 waarbij de collectie van Dugniolle is geveild, maar alles wijst er op dat
dit een identiek exemplaar is aan nr. 6.

7. z.j. (1488)

coll. GM 202

vz.: Als nr. 4.

kz.: Als nr. 6.

Dit is een goed voorbeeld van het soms willekeurig gebruiken en combineren van stempels.

8. 1488

coll. GM 208

lit. D – , dH 1

vz.: ✠ TEMPORA † LETO † TRISTIA † RISV † TEMPERA
 † 1488

Naakte vrouw met een harp in haar linkerhand en twee aangelijnde honden.

kz.: ✠ TEMPORA † LETO † TRISTIA † RISV † TEMPERA
 † 1488

Links een halfnaakte vrouw zittend op een tafeltje met een bokkenpoot,
 rechts een staande naakte man met een banderol waarop de tekst VMMO
 ENI IETO SI.

Van Mieris (p. 202) over de keerzijde van deze jeton: “De Vrouw, zal’ er moogelyk voor ’t Land van Vlaandre gesteld zyn, ontvangende van den Landheer, die ’er door het Manlyke beeld, dat nevens haar staat, schynt afgeschetst, de voorwaarde des Vreedes in eene banderol, van welke ik den zin der letteren niet zoowel heb kunnen ontdekken”. De Coster (1885, nr. 7) beschrijft de tekst op de banderol als volgt: (S)VMMO EMI LETITAM, wat wil zeggen: *j’ai payé cher ma joie* (ik heb voor mijn plezier duur betaald). De werkelijke volledige complete tekst is overigens moeilijk op de rekenpenning te ontcijferen. De keerzijde is ook bekend van andere rekenpenningen met op de andere zijde de Dood als geraamte met een zeis (vM p. 202, D 336, GM 206) en de Dood met een doodkist (D 358, GM 213), zie Afb. 38.¹³⁹

Afb. 38. De Dood.

Deze keerzijden lijken erg op elkaar, toch zijn er minieme, maar duidelijke verschillen. D 554 maakt gewag van eenzelfde rekenpenning als catalogusnr. 8 maar dan op beide zijden het jaartal 1494. Hij verwijst naar Van Orden II, nr. 22. Een dergelijke jeton is echter nooit teruggevonden, zodat aan het bestaan getwijfeld wordt.

9. z.j. (1488)

coll. GM 209

lit. O 15, vM p. 208, D 652, N 33852, dH 10

¹³⁹ GM 207 is een vergelijkbare jeton, maar zonder jaartalaanduiding

vz.: ❖ FALLACIA + IS + GHEBORE + FIDELIS + HEFT DE' +
STRIJ + VERLO'

Naakte vrouw met een harp in haar linkerarm en een bloem in haar rechterhand.

kz.: ❖ IVSTICIA ‡ IS ‡ GHESLA G' ‡ DOOT ‡ VERIT ‡ LIEIT
‡ IN ‡ GROT' ‡ NO'

Plant met drie madelieven.

Van Mieris (p. 208) schrijft over deze rekenpenning: "...eene naakte Vrouw, met eene bloem in de regter hand, waar door de hoope, als de voorbede der aanstaande vrugt, wordt te kennen gegeven. En dewyl dit verlangen niet anders dan door de eendragt der strydende partyen voldaan konde worden, zoo draagt zy tot dat einde in de slinker hand de eenstemmige harp. Dus ging het den Landzaaten toen met den oorlog, als 't eertyds met den doos van Pandora gelegen was, die geopend zynde allerlye soorten van rampen en ongemakken onder de menschen verspreidde, en alleenlyk de Hoope, welke op den grond zat, overhieldt". Wat de keerzijde betreft spreekt hij slechts over "eene bloemplant".

Afb. 39. Links de tekeningen in Oudaan 1660, rechts de tekeningen in Van Mieris.

Opmerkingen: Deze rekenpenning heeft Dugniolle (ten onrechte) als nr. 652 bij de jetons van 1497 geplaatst. Behoudens een paar kleine afwijkingen in de tekst is zijn beschrijving (met verwijzing naar *Vente de Tournai*, 4 maart 1873, nr. 50) gelijk-luidend.

Dugniolle vermeldt bij de nrs. 338, 339, 340 en 341 vier varianten van deze rekenpenning. Voor de eerste baseert hij zich op Van Mieris: hij vermeldt een lelie na Fallacia en x als interpunctie; op de keerzijde leest hij DOET in plaats van DOOT, VEHR in plaats van VERIT en geeft hij x als interpunctie. De spelling neemt hij overigens over van de tekening van Van Mieris (Afb. 39 rechts). Oudaan (Afb. 39 links) was veel nauwkeuriger. Voor D 339 en 340

refereert Dugniolle aan Van Orden I nr. 50, die een jeton met RIDES HEEFT DE STRID VERLORE beschrijft, wat Dugniolle dan (gedeeltelijk foutief) overneemt met STRIIT (D 339) en een andere met *Falaca is geboren, fides heft etc.* wat Dugniolle (340) overneemt als FALLACA IS GEBOREN, FIDES HEFT DE STRIIT VERLO. D 341 verwijst naar van Orden I nr. 49: FALLACA IS GEBORE VIDES HEFT DE STRIIT VERLO. Nu blijkt dat Dugniolle geen van deze rekenpenningen heeft gezien, kunnen zijn nrs. 338-341 niet langer serieus genomen worden.

D 549 vermeldt een vergelijkbare rekenpenning met verwijzing naar Van Orden nr. 98. Van Orden beschrijft de voorzijde van bovenstaande rekenpenning met omschrift TEMPORA LETO TRISTIA TEMPERA 1494, maar dat betreft waarschijnlijk catalogusnummer 22 en 23 met 1495 waarbij de gotische 5 (𐌚) voor een Arabische 4 is aangezien. De keerzijde zou het omschrift hebben “IUSTITIA IS GESLAGEN DOOT VERITAS LYT IN NOOT” met een (volgens Van Orden) bloeiende margriet. Dugniolle 549bis is daar weer een variant op met als referentie *Manuscrit d’Oudaan*, p. 34. Dugniolle 550 beschrijft een variant met “IVSTITIA IS GESLAG DE VIRET L.I.G.N.” met verwijzing naar Van Orden nr. 99, die op zijn beurt (als toelichting op zijn nr. 98) verwijst naar Van Mieris p. 208 (catalogusnr. 1) en als omschrift van die rekenpenning weergeeft: “JUSTITIA IS GESLAG DO VERIT L.I.G.N.” Dit is een goed voorbeeld van de onnauwkeurigheid van Dugniolle. Ook deze nummers zijn in de lijst met niet bestaande rekenpenningen opgenomen (paragraaf 5.4).

10. 1491

coll. GM 305

lit. D – ; Van Dijk 1885, p. 299, pl. VIII no. 2

vz.: ✠ IC ‡ KENT ‡ ALOP ‡ MIIN ‡ DVIMKEN ‡ ANNO ‡ 1891

Een vrijwel naakte vrouw, ze is deels bedekt met een schaamdoek waarvan het ene uiteinde aan haar haar vastzit, het andere uiteinde hangt over haar rechterpols; in haar rechterhand houdt ze een rijksappel, in haar linkerhand houdt ze een chantepleur waaruit waterdruppels vallen, in een veld met vijf bloemen.

kz.: PHS * DEI * GRA * ARCHID * AVSTRIE * DVX * BVRC
* BRAT

Wapen van Philips de Schone met als hartschild de gecombineerde wapens van Vlaanderen en Tirol.

Van Dijk van Matenesse (die deze zeldzame jeton in zijn verzameling had) wijst op het Vlaamse omschrift, dat – volgens hem – ‘de moeite waard is om even bij stil te staan’, want het is een spreekwoord dat ook in zijn tijd nog gebruikt werd: iets op je duimpje kennen.

Met betrekking tot de datering het volgende: Zowel wat betreft voorzijde- als keerzijdebeeldenaar valt deze jeton uit de toon: de eerste rekenpenning van type A zonder fontein dateert uit 1496. Deze ongedateerde keerzijdebeeldenaar met het dubbele hartschild zien we op een serie rekenpenningen met op de voorzijde initialen van waarvan een enkele gedateerd is met 1497, zie de catalogusnummer 32, 33, 36 en 37. Van Dijk van Matenesse was echter stellig met zijn tekening met 1491. De keerzijdebeeldenaar is wel bekend van munten uit de periode 1489-1492, zie Afb. 40.

Afb. 40. Tekeningen van Van Dijk van Matenesse en de voorzijde van catalogusnummer 52 met uitvergroting

De voorzijde van deze rekenpenning is wat de naakte vrouw betreft en afgaande op de tekening van Van Dijk van Matenesse vermoedelijk dezelfde als die van catalogusnummers 52 en 53; ook daar heeft Venus een rijksappel in de hand.

Afb. 41. Vierlander/stuiver (100%) en halve stuiver (150%)

De keerzijde lijkt sterk op munten uit die tijd, de dubbele groot of vierlander en onderdelen, die in de vier gewesten van het Bourgondische rijk (Holland, Henegouwen, Vlaanderen en Brabant) voor het eerst onder Philips de Goede werd geslagen in 1434-1467 (Afb. 41 links). Alvin vergelijkt de keerzijde van deze rekenpenning met de vierlanders of patards van Philips de Schone, die van 5 januari 1490 tot 5 maart 1492 in Antwerpen zijn geslagen.¹⁴⁰ Zie ook de toelichting bij catalogusnr. 35. De keerzijdebeeldenaar is nog beter te vergelijken met een Antwerpse groot (halve stuiver) uit de vijfde emissie (1489-1492) van Philips de Schone (Afb. 41 rechts): deze heeft exact hetzelfde vlakvullende wapen als op de rekenpenning.¹⁴¹

11. 1492

coll. GM 306 (zilver)

lit. VM p. 243, D 476, N 33857

vz.: ❖ **HOFFEN** ❖ **MIER** ❖ **DEN** ❖ **TSIIM** ❖ **VERDRIIBFT** ❖ **T**
❖ **189Z**

Naakte vrouw met een harp in de linkerhand, links en rechts in het veld een open en twee gesloten madelieven, aan haar voeten twee aangelijsde honden en twee planten.

¹⁴⁰ ALVIN (1898) 60. De vierlander kan wel beschouwd worden als een voorloper van de euro: doordat die eenheid bracht in het muntstelsel van de vier gewesten, kon voortaan met één uniforme munt worden volstaan; de naam “vierlander” is al snel na 1433/34 in onbruik geraakt. Op de afbeelding links een vierlander uit de collectie van de Nationale Bank van België, H. ENNO VAN GELDER en M. HOC, *Les monnaies des Pays-Bas Bourguignons et Espagnols 1434-1713*, 1960, 9-1.

¹⁴¹ VAN BEEK (1984) 191-192; afbeelding rechts Brabantse groot, 1489, Antwerpen; VAN GELDER (1960) nr. 88-1; LEVINSON (2007) II-113; Classical Numismatic Group, veilingcatalogus 90, 23 mei 2012, nr. 2100

kz.: ✠ MAXIMIL'AN' + ROMANO' + REX + Z + VNGARIE + DALMAT' + CRO'

Gekroond schild met de Duitse rijksadelaar met links/rechts "14 / 92".

Van Mieris (p. 243) plaatst deze rekenpenning vlak voor de beslissende strijd van Maximiliaan tegen de opstandige Gentenaren en Philips van Kleef te Sluis. De Engelsen beloofden de aartshertog de nodige wapens, zodat deze “zich dagelyks met groote hoope voedde van de verloorene zaaken te zullen herstellen, of zich zyner vyanden te wreken: het gene, myns oordeels, door deezzen penning verklaard wordt.” Dugniolle verbindt deze rekenpenning met het verbond tussen Philips van Kleef en de Graaf van Nassau in de strijd tegen Maximiliaan.

De voorzijde wordt vervolgens door Van Mieris als volgt beschreven: “De naakte Vrouw, die met eene harpe op de voorzyde gezien wordt, heeft hier de eendragt te kennen zoo als door de honden, die zy aan het touw heeft, de vriendschap, gehoorzaamheid en trouwe der Onderdaanen, en door de bloemen de hoope kan verstaan worden, wyl de Roomschkoning zich met de zelve vleide; dierhaven vindt men de verbeelding door deezzen letterzoom opgehelderd; het hoopen my den tyd verdruft in 't jaar 1492”. Het omschrift op de keerzijde luidt voluit: MAXIMILANus ROMANorum REX et VNGARIAE DALMATiae CROatiae.

De ✠ als interpunctie wijst op Brugge dat een *fleur de lis* als muntteken had. Verder valt hier op dat een andere gotische A is gebruikt dan op de voorgaande rekenpenningen. Voor Venus is hetzelfde stempel gebruikt als op 9 en 10, het tweede type naakte vrouw, veel bevalliger dan de wat hoekige vrouw op de eerste Venuspenningen.

Afb. 42. Vergelijking van de kronen (beiden vergroot tot 136%)

Bij nauwkeurige vergelijking van deze jeton met de Antwerpse vierstuiver uit 1489¹⁴² (Afb. 42 links) blijkt de kroon op de keerzijde waarschijnlijk met hetzelfde ponsoen geslagen te zijn; een aanwijzing dat deze jeton vermoedelijk in hetzelfde atelier gemaakt is.¹⁴³

12. z.j. (1492)

coll. GM 312, CR

lit. D 490, N 33861, dH 8

vz.: + + **TEMPORA** + **LETO** + **TRISTA** + **RISV** + **TEMPERA** +
Naakte vrouw naast een fontein waarin drie vlammen, in de linkerhand
een harp, en met een aangelijnde gans naast haar linkerbeen.

142 www.medievalcoinage.com/earlydated/1480s.htm, nr. 331, 33 mm, 5,97 gr, veiling Künker nr. 84

143 VAN BEEK (1981) 88

kz.: ✠ HĒVS + QVIO + IESTIS ξ+ EN + HIC + TE + MANNET
+ EXITIS ♡

De dood met zeis en slangen.

Hier zien we het tweede type naakte vrouw, nu naast de fontein. Voor de vrouw is hetzelfde stempel gebruikt als op de voorgaande rekenpenningen. Het stempel dat voor de fontein gebruikt is, is eveneens gelijk aan eerdere jetons; dat geldt ook voor de gans, die hier aan de voeten van Venus staat. Dat duidt er op dat hier dezelfde stempelmaker aan het werk is geweest uit hetzelfde atelier, zie het handje in het omschrift op de keerzijde: Antwerpen.

Opmerkingen: Dugniolle geeft op de voorzijde x als interpunctie; op de keerzijde vermeldt hij een ✠ in plaats van een ♡ (evenals Neumann) en geen interpunctie. Neumann vermeldt wel het ook al op andere Venusjetons aangetroffen ξ na IESTIS, dat boven de + staat.

13. z.j. (1492)

coll. GM 313, RM 3-31, CR

vz.: Als voren

kz.: ✠ HĒVS ± QVIO ± IESTIS ξ+ EN ± HIC ± TE ± MANNET
± EXITIS ±

Beeldenaar als voren, maar met 4 vlammen bij de benen.

14. 1492

lit. O 192, vO t II, p. 39/40 nr. 91, D 494, M 810

vz.: ✠ TEMPORA + LIETO + TRISTIA + RISV + TEMPORA
+ 189Z

Naakte vrouw met in de linkerhand een harp, links en rechts van haar een plant met een gesloten en een open madelief, aan haar voeten twee aangelijsde honden.

kz.: **PHI + ARCHIDUCIS + AVSTRIÆ + DVX + BVRGUNDIE +**
BRAT

Gekroond gehelmd wapen van Philips de Schone met als hartschild de gecombineerde wapens van Vlaanderen en Tirol.

Opmerkingen: zwartwit foto Mitchiner 810. Dugniolle met **z** als interpunctie op de voorzijde en geen interpunctie op de keerzijde; Mitchiner met een punt als interpunctie.

Afb. 43. Tekening uit Oudaan nr. 145

Voor het bestaan van deze rekenpenning (Afb. 43) is Mitchiner de enige bron; het is niet bekend in welke collectie deze rekenpenning zich bevindt. Deze jeton is ook beschreven in Beukel van Zanten met een iets afwijkend omschrift van de keerzijde. Dugniolle wijst bij nr. 491 naar Van Orden t II, nr. 91 die (zonder interpuncties overigens) het omschrift weergeeft van bovenstaande rekenpenning. Dugniolle neemt de keerzijde van Van Orden niet over en die is nu juist hetzelfde als de hiervoor beschreven keerzijde inclusief het wapenschild: ook D 491 blijkt niet te bestaan.

15. 1492

coll. priv.

lit. kz. D 551

vz.: ✠ DE ✠ ABSENTIBVS ✠ NIL ✠ NISI ✠ BONVM ✠ ANO ✠ DNI
1492

In een zevenpas waarvan de binnenpunten telkens versierd zijn met een ster, een naakte vrouw met in de linkerhand een harp, aan haar voeten twee aangelijnde honden.

kz.: *PHS * ARCHIDVX * AVSTRIE * BVRGVNDIE * BRABIE * Z *
Als voren.

Afb. 43bis. Dugniolle 1494

De keerzijde van deze rekenpenning is identiek aan een door Dugniolle op 1494 gedateerde rekenpenning (Afb. 43bis).¹⁴⁴

¹⁴⁴ D 551, coll. GM 349, zonder jaartal, vz. IVSTITIA IS GESLAGE DOOM VERITAS
LEIT I GROTT N.

Dugniolle geeft overigens het omschrift van de keerzijde niet juist weer: PHS ARCHIDVX
AVSTRIE BVRGVNDIE TSCIE

16. 1492

coll. *GM 321, PKB*

lit. D 498, dH 2

vz.: ❖ **TEMPORA + LETO + TRISTIA + RISV + TEMPORA**
+ 1492

Als nr. 14.

kz.: ❖ **HEVS + QVIO + GELTIS ξ+ EN + HIC + ME + CREIT**
+ EXITVS

De Dood met een doodkist onder de linkerarm en drie pijlen in de rechterhand; een lijkwade over de beide armen.

Bij D 358bis vermeldt Dugniolle – met verwijzing naar *Manuscript Oudaen* – een vergelijkbare jeton, waarvan het bestaan betwijfeld wordt. Op het exemplaar uit het PKB (foto vz. midden) is een tegenstempel te zien op de buik en op de hond rechts van Venus.

Opmerking: Dugniolle – die deze en de volgende drie jetons in zijn verzameling had – ziet maar één hond, en heeft een **x** als interpunctie.

17. 1492

coll. *PKB*

lit. D 499

vz.: ❖ **HOFFEN** † **MIER** † **DEEN** † **TSIIT** † **VERDRIIBFT** † **Ɔ** †
* **189Z**

Naakte vrouw met een harp in haar linkerhand, tussen een open en twee gesloten madelieven, twee aangelijnde honden aan haar voeten, links en rechts twee kleine planten.

kz.: ❖ **RECORDARE** * **NOVISSIA** * **TVT** * **ET** * **IN** * **ETNV** *
NO * **PCIV**

De Dood met zeis en slangen, in een veld met vier kleine planten.

Opmerking: Dugniolle heeft x als interpuncties, leest VERDRABFT en ziet maar één hond

18. 1492¹⁴⁵

coll. *GM 322/323*¹⁴⁶, PKB

lit. D 500, dH 3

vz.: ❖ **TEMPORA** * **LETO** * **TRISTIA** * **RISV** * **TEMPERA** *
189Z

Naakte vrouw met een harp in haar linkerhand, tussen twee gesloten madelieven, aan haar voeten twee aangelijnde honden.

kz.: ☞ **DILIGITE** * **IVSTICIAM** * **QVI** * **IVDICATIS** * **TERRAM**

Wapen van Philips de Schone met daarboven een vuurstaal, vier vuurstenen en 2 × 3 vonken.

Opmerking: Dugniolle vermeldt de interpuncties als enkele en dubbele punten

¹⁴⁵ Zie noot bij catalogusnr. 20

¹⁴⁶ Afgebeeld GM 322 voorzijde en GM 323 keerzijde

19. 1492

coll. PKB

lit. D 501

vz.: ♀ TEMPORA ❖ LETO ❖ TRISTIA ❖ RISV ❖ TEMPERA
❖ 1490

Naakte vrouw met een harp in haar linkerhand, tussen twee planten met een open en een gesloten madelief, aan haar voeten twee aangelijnde honden.

kz.: ❖ IN ❖ OMNIBVS ❖ RESPICE ❖ FINEM ❖ ANNO ❖ DNE
❖ 1492

Één open en drie gesloten madelieven binnen een vierpas.

Op de voorzijde zien we dezelfde planten als op de nummers 11 en 17, nu verlengd met een bloemsteel met een grote madelief.

Afb. 44.

De beeldenaar van de keerzijde van deze rekenpenning (Afb. 44) komt direct vergelijkbaar voor op andere rekenpenningen.¹⁴⁷

Opmerking: Dugniolle vermeldt afwijkende interpuncties en een gotische E op de keerzijde.

¹⁴⁷ Afb. links D 416, coll. GM 259 met het omschrift: ♀ IN ❖ OMNIBVS ❖ RESPICE
❖ FIBEM ❖ ANNO ❖ DNE 1490. Afb. rechts D 551, zonder jaartal (D 551: 1494), coll.

20. z.j. (1492)¹⁴⁸

coll. GM 327/328, CdM

lit. D 506, dH 9

vz.: ✠ STU + IC + GHEEN + TROST + VERWEV' + VA'ROV
+ SO + MO' + IC + S'

Een vrijwel naakte vrouw, ze is deels bedekt met een schaamdoek waarvan het ene uiteinde aan haar haar vastzit en naar rechtst uitwaaiert, het andere uiteinde hangt over haar rechterpols; op haar rechterhand zit een vogel (vermoedelijk een valk) met een loer, in haar linkerhand houdt ze een chantageleure waaruit waterdruppels vallen, aan haar voeten twee gesloten madelieven.

kz.: ✠ DILIGITE * IVSTICIAM * QVI * INVICATIS * TERRAM

Wapen van Philips de Schone met daarboven een vuurstaal, vier vuurstenen en 2 × 3 vonken.

Blijkens het handje op de keerzijde is dit een Antwerpse rekenpenning. De keerzijde is identiek aan D 500, catalogusnr. 18. Dugniolle verwijst voor deze rekenpenning naar het *Cabinet van M. Vanderauwera* en leest TERRAM in plaats van TARRAM. Er zijn uit deze periode geen vergelijkbare rekenpenningen met TERRAM.

PKB met het omschrift: ✠ IVSTISIT * IS * GESLACHT * DOOM * VERITAS *
LEIT * I * GROT * N.

148 Deze jeton is ongedateerd en is door Dugniolle in 1492 geplaatst omdat hetzelfde keerzijdestempel is gebruikt als op de met 1492 gedateerde rekenpenning van catalogusnr. 18. Opmerkelijk is dat dit wapenschild al in 1492 gebruikt zou zijn, terwijl het algemeen verboden wordt aan de meerderjarigheid van Philips de Schone in 1494 en pas vanaf 1496 op munten wordt gebruikt. Ook hier zijn dus duidelijke vraagtekens te zetten bij de datering.

NB.

Deze rekenpenning heeft model gestaan voor de vele Venujspanningimitaties. Er zijn drie beschreven varianten met bovenstaande keerzijde bekend:

- D 507 vz. ✠ **STL IC GHEEN TROST VERWEV VT TROV.SO. MO.IC.S.**

Dugniolle verwijst naar: *Catalogue Gand*, avril 1857, no. 158.

- Variant D 507 vz. ✠ **STL x IC x GHEEN x TROST x VERWE V'x V TROV x SO x MO x IC x S'**

Deze variant is beschreven in J. Schulman, *Catalogue de jetons historiques*, no. XLIX, maart 1908, nr. 81.

- D 508 vz. **STL-IC-ALLEEN-TROST-VERWE-V'-V-TROV-SO MO-M-S.**

Dugniolle verwijst naar: *Catalogue Brias*, 19 janvier 1859, no. 69.

Bij de eerste twee varianten gaat het vermoedelijk om dezelfde rekenpenning als D 506, waarbij de A makkelijk als een T gelezen kan zijn. Ook de juistheid van de derde variant wordt ernstig in twijfel getrokken. Alleen van D 506 is het bestaan zeker. Bij het jaar 1497 vermeldt Dugniolle nog vier varianten:

- D 650 (*mon cabinet*); dit blijkt een aan D 506 identieke rekenpenning te zijn. De volgende twee zijn na de beschrijving door Dugniolle nimmer aangetroffen en bestaan vermoedelijk niet:
- D 650 bis vz. † **STL x IC x GHEEN x TROST x VERVEV x VT x NOV x SO** met verwijzing naar *Cabinet de M. Coubeaux*.
- D 651 kz. **DILIGITE x IVSTICIATM x QVI x IVVICATIS x TERRA 1497** met verwijzing naar *Cabinet de M. Coubeaux*.
- D 651bis. met verwijzing naar *mon cabinet*.

vz. als D 650;

kz. **DILIGITE x IVSTICIATM x QVI x IVVICATIS x TERRA 1497**, het Gulden Vlies in een gekroonde rand; deze is als nr. 38 opgenomen.

21. 1492

coll RM 3-29, CdM

lit. D 529

vz.: ✠ **TEMPORA + LETO + TRISTIA + RISV + TEMPERA + 1492**

Als 14.

kz.: ✠ **RECORDAE + NOVISSIA + TVT + ET IN + ETNV + NO + PCIV + 1490**

De Dood met een doodkist onder de linkerarm en drie pijlen in de rechterhand; een lijkwade over beide armen.

Opmerking: voorzijde D 529 zonder interpuncties, de keerzijde wordt ook beschreven bij D 415 zonder interpuncties. Dugniolle vermeldt 1492 op de keerzijde. Hij verwijst naar *Catalogue Brias*, 19 januari 1859, nr. 65.

22. 1495

coll. PKB, CdM

lit. D 568, *Veiling 97 Jean Elsen* nr. 1586

vz.: ✠ TEMPORA * LETTO * TRISTITIA * RISV * TEMPERA *
1296

Naakte vrouw met een harp in de linkerhand, in haar rechterhand een bloemstengel, rechts van haar een plant, tussen twee open en twee gesloten madelieven.

kz.: ✠ HEVS * QVINO * GESTIS * ξ * EN * HIC * TE * MANET
* EXITIS

De Dood met zeis en slangen.

Opmerking: Dugniolle had deze rekenpenning in zijn verzameling en vermeldt als interpuncties op voor- en keerzijde ξ

23. 1495

coll. PKB

lit. D 572

vz.: ❖ **TEMPORA * LETO * TRISTIA * RISV * TEMPERA ***
1495

Naakte vrouw met een harp in haar linkerhand, tussen twee planten met één open en vier gesloten madelieven.

kz.: ❖ **TEMPORA * LETO * TRISTIA * RISV * TEMPERA ***
TA * 1495

Links een halfnaakte vrouw zittend op een tafeltje met een bokkenpoot, rechts een staande naakte man met een banderol waarop de tekst **VINO ENI LETO SI**

D 554 beschrijft een in Van Orden II nr. 22 opgenomen variant waar de laatste op beide zijden 1494 leest, waarschijnlijk een verkeerde interpretatie van de gotische 5. D 571 en 571bis betreffen de varianten uit Van Orden I nr. 102 resp. Cabinet de M. Mailliet met op de keerzijde de omschriften: “Ivstitia is geslagen doot Veritas lyt in noot” en “Ivstitia is geslagen doot Veritas leit.i.groot.no.”. De oudste vermelding is bij Van Beukel met “Justitita is geslage doot, veritss leit in groot no” maar zonder beschrijving van de beelden op de voor- en keerzijde zodat het twijfelachtig is of dit een Venuspenning betreft. Rekenpenningen met deze beeldenaar en dit omschrift zijn echter tot op heden nog nooit aangetroffen. Het bestaan er van wordt daarom – mede op grond van de onbetrouwbare bron – betwijfeld.

Opmerkingen: er staan geen initiaalkens en geen interpuncties bij Dugniolle; op de keerzijde ziet Dugniolle twee naakte vrouwen en op de banderol de tekst ADAM ET EVE. Deze keerzijde is bij catalogusnummer 8 besproken; het is duidelijk dat Dugniolle ook hier een verkeerde beschrijving geeft. Op de keerzijde ontbreekt bij Dugniolle de A voor het jaartal.

24. 1496

coll. GM 375, PKB, CR

lit. O 196, vM p. 281, D 595, N 33868, dH 4

vz.: ✠ IE * L'XI * FANT * MEL * CIVDE * QVIL * FAVLT *
ANNO * 1496

Een vrijwel naakte vrouw, ze is deels bedekt met een schaamdoek waarvan het ene uiteinde aan haar haar vastzit, het andere uiteinde hangt over haar rechterpols; in haar linkerhand houdt ze een chantepleur waaruit waterdruppels vallen; rechts van haar een plant, ze staat tussen één open en vier gesloten madelieven.

kz.: * IN * OMNIBVS * RESPICE * FINEM * ANNO * DNI *
1496

Naakte man (*homme sauvage*) naar rechts, in de linkerhand een schild met een dakspaar, in de rechterhand een dijbeenbot.

Opmerking: geen interpuncties bij Dugniolle, die dit stuk in zijn verzameling had.

Van Mieris (en zo ook Dugniolle) koppelt deze en de bij catalogusnummer 28 met QV afgebeelde rekenpenning aan het huwelijk van Philips de Schone met Johanna van Castilië. Hij vertaalt (p. 282) het omschrift op de voorzijde met: “Wees verzekerd, dat ik ’t gedaan heb, zoodaanig als ’t behoort, in ’t jaar 1496” en de keerzijde met “Beschouw het einde in alle dingen, in ’t jaar des Heeren 1496.” Zie verder ook bij catalogusnummer 28. Volgens De Coster heeft deze rekenpenning niets met genoemd huwelijk te maken. Wat de keerzijde betreft zegt Van Dijk van Matenesse: de naakte man naar rechts met in de linkerhand een schild met kepers en drie verticale blokjes

verwijst waarschijnlijk naar een bepaalde persoon of familie.¹⁴⁹ Het wapen blijkt echter van Louis Quarre te zijn, ridder, raadsheer en schatbewaarder van de Orde van het Gulden Vlies, die in 1491 onder meer meester van de rekenkamer van Luxemburg was.¹⁵⁰ De keerzijdebeeldenaar met de naakte man en het dijbeenbot zien we terug bij de catalogusnummers 42 en 48. Picqué beschrijft een rekenpenning voor de Brusselse *receveur* Hendrik Vincke uit 1494 met een zelfde beeldenaar.¹⁵¹ Van Mieris over de voorzijde: “Op het voorste stuk staat de hoep door eenige bloemen, en een vat met water in de hand afgebeeld; wandt de vogt en de warmte brengen de bloemen tot gewenschte vruchten, welken uit deeze saamevloeiing verwagt wierden.” Dugniolle vermeldt een variant D 596 met verwijzing naar van Orden I, nr. 108 met voorzijdeomschrift DILIGITE IVSTICIA QVI IVDICATIS TERRA en keerzijdeomschrift IN OMNIBVS RESPICE FINEM. Een dergelijk exemplaar is echter niet teruggevonden en bestaat naar alle waarschijnlijkheid niet.

Afb. 45. Tekeningen uit Oudaan 1660

Oudaan had in zijn verzameling drie rekenpenningen (195-197) met dezelfde voorzijdebeeldenaar met drie verschillende keerzijden, zie Afb. 45 en de nummers 26 en 27.

149 VAN DIJK VAN MATENESSE (1885) 301

150 NAHUYS (1889) 420-422

151 PICQUÉ (1864) 235, pl. XIV, 4; D 562

25. 1496

coll. GM 376

lit. Van Dijk p. 302, pl. VIII no.4

vz.: Als 24

kz.: ✱ O minsche + klein + en + GRO'(ot) + P(e)INST +
OM + DIE + ewi G'(e) + D'(ood) +
De dood met zeis en slangen.

26. 1496

coll. GM 379/380

lit. O 197, D 599

vz.: Als 24.

kz.: + PHS + DEI + GRA + ARCHID + AVSTRIE + DVX +
BVR G + B + Z +

Gekroond, behelmd wapen van Philips de Schone.

Opmerking: Dugniolle geeft andere interpuncties bij D 598/599 en verwijst voor D 599 naar *Catalogue de Tournai du 4 mars 1873, nr. 60*

Bij D 598 beschrijft Dugniolle een variant met dezelfde voorzijde maar waarbij het omschrift op de keerzijde eindigt met BRA. Hij heeft die overgenomen uit Van Orden I nr. 105. Van Orden echter laat het omschrift eindigen met BR en heeft de Z kennelijk voor een R aangezien. De conclusie is dat D 598 niet bestaat.

27. 1496

coll. BM, *SMM*

lit. O 195, BvZ 1496, D 600, N 33869

vz.: Als 24.

kz.: IN * OMNIBVS * RESPICE * FINEM * ANNO * 1496

Met elkaar vervlochten letters P en I in een negenpas.

Opmerking: Neumann refereert aan *Sammlung Dr. Freudenthal*. De tekening is uit Oudaan 195.

28. 1496

coll. GM 382

lit. vM p. 281, D 601, N 33870

vz.: Als 24

kz.: * TEL * CIVIDE * QVI * RATIT * TEL * CIVIDE * QVI * RATIT

De letters Q en V, daarboven een gekroonde P tussen twee sterren, daaronder *un briquet lançant des étincelles*.

Van Mieris (p. 282) over de keerzijde van deze rekenpenning: “eene gekroonde P, die den naam des Landsheeren Philips betekent, en onder de zelve deeze twee groote letters zyner gewoone spreuke: *Qui Voudra*, die zal willen. Welke uitdaaging omvangen is door een duister omschrift, dat de menschen in ’t gemeen en de Vorsten in ’t byzonder schynt te vermaanen, van zich niet te veel op bedriegelyken schyn te verlaaten: het zelve wordt door den Nederlandschen Leeuw gescheiden, en dus verklaard: ZOODANIG GELOOFT, DIE ZICH BEDRIEGT.”

Afb. 46. Philips de Schone

Wat betreft de verwijzing door Van Mieris naar een lijfspreuk van Philips het volgende. Op een rekenpenning uit 1497 van Philips de Schone zien we op de keerzijde eveneens de letters QV en in het randschrift op de keerzijde van een andere rekenpenning uit 1497 **QVI VOVLORT * QVI VOVLORT * QVI VOVLORT** (zie Afb. 46).¹⁵² Op een aantal jetons uit het begin van de zestiende eeuw vinden we de spreuk **QVI VOVLORT MOI SEVL**.¹⁵³

De volledige lijfspreuk van Philips de Schone zou als volgt zijn: *Quiouldra, Vive Autrische, Moi tout seul*.¹⁵⁴ De spreuk staat niet bekend als de lijfspreuk van Philips de Schone.

♁, het leeuwte (Brabant) staat voor de munt van Brussel

Opmerkingen: Deze jeton is een goed voorbeeld van het gebruik van de in de beschrijving door Dugniolle gebruikte term *un briquet lançant des étincelles* voor twee totaal verschillende voorwerpen: op de voorzijde een *chantepleure* en op de keerzijde een vuurijzer met vonken. Dugniolle vermeldt geen interpuncties op de voorzijde en: als interpunctie op de keerzijde. Op de keerzijde leest Dugniolle FALT in plaats van RALT.

¹⁵² Resp. D 636, N 33875, coll. GM 401 en D 665, N 33876, coll. GM 427

¹⁵³ 1505: D 804-808, 1507: D 877, 1509: D 917-919, allen geslagen voor de rekenkamer van Holland

¹⁵⁴ Deze "lijfspreuk" komt voor in een missaal met de "*Missa Malheur me bat*" in de Österreichische Nationalbibliothek, Wenen; bron: www.mil.be/vox/subject/index.asp?LAN=n-1&ID=396&MENU=260&PAGE=2

29. 1496

coll. GM 381

lit. -

vz.: ✱ IE ✱ LXI ✱ FXTM ✱ MEL ✱ CIVDE ✱ QVIL ✱ FAXVLT ✱
ANNO ✱ 1496

Als voren, vanaf haar haar een uitwaaierende schaamdoek, links van haar een plant met een gesloten madelief, rechts een plant met een open en een gesloten madelief.

kz.: + PH S ✱ DEI ✱ GRA ✱ ARCHIO ✱ AVSTRIE ✱ DVX ✱ BVR
G ✱ B ✱ Z +

Wapen van Philips de Schone met gekroonde helm.

Deze rekenpenning heeft wel een zelfde omschrift op de voorzijde als de voorgaande nummers, maar de plaats en vorm van de bloemen is anders. Het keerzijdestempel is identiek aan nr. 26.

30. 1497

coll. GM 409

lit. vM p. 292, D 632, N 33873

vz.: ❖ IN * DOMINO * CONFIDO * ANNO * DOMINI * 1297

Als voren, tussen de letters P en E, een bloem in de rechterhand, rechts van haar een plant met een kleine bloem.

kz.: DILIGITE * IVSTITIAT * QVI * IVOCAT' * TERR'

Als voren

Van Mieris (p. 292): “de hoope is onder de gedaante eener Vrouwe afgeschetst; nevens haar staan de twee eerste letters van 's Vorsten naam PFilips, begreepen binnen deeze op hem toegepaste woorden van den Koning David: IK BETROUWE OP DEN HEERE, IN 'T JAAR DES HEEREN 1497”, met een verwijzing naar Psalm 40 vers 1. Hier is een ander keerzijdestempel gebruikt dan bij de voorgaande rekenpenning. Dugniolle beschrijft bij nr. 742 een vrijwel identieke jeton met verwijzing naar Van Orden I, nr. 141 met een iets afwijkend omschrift en datum 1501 (met een uit Oudaan overgenomen getekende afbeelding, zie Dugniolle deel IV, pl. III, nr. 742): ook deze rekenpenning bestaat niet. Dat geldt ook voor D 633, 634 en 635, uit catalogi overgenomen, maar later nooit meer gesignaleerde varianten van D 632.

Opmerkingen: Dugniolle ziet op de voorzijde tussen IN en DOMINO een enkele *. Bij D 654 beschrijft Dugniolle een zelfde jeton (*mon cabinet*, nu wel met P E) met TERRA in plaats van TERR', deze is identiek aan D 632.

31. 1497

coll GM 413

lit. vz. vM p. 292, D 641

vz.: Als voren.

kz.: ❖ SANCTE * MICHAEL * PROTEGE * POPVLVM * TVVM

De aartsengel Michael die de duivel verslaat.

In 1497 komen veel rekenpenningen voor met initialen. Naast de letters PE zien we onder meer GB (D 643), IH (D 644 en 657), RC (D 645 en 647) en PW (D 648). Soms is bekend wie er achter deze initialen schuil gaan, vaak een notabele bij de munt of de rekenkamer; in dat geval wordt dat vermeld, zie ook bij nr. 36. Niet bekend is wie met PE bedoeld wordt, de hiervoor gegeven uitleg van Van Mieris is onjuist. Dugniolle beschrijft bij D 674 (met verwijzing naar *Vente de Tournai*, 4 maart 1873, nr. 46) een jeton met vermoedelijk bovenstaande voorzijde en Adam en Eva op de keerzijde. Deze rekenpenning is daarna nooit meer gezien. Het bestaan ervan is overigens ook niet erg waarschijnlijk, zie daarvoor het overzicht niet bestaande Venuspenningen in paragraaf 5.4 van deze catalogus.

Opmerkingen: De beeldenaar van de keerzijde verwijst naar Michael als stadspatroon van Brussel. Dugniolle (*mon cabinet*) ziet hier (en bij de vorige en volgende jetons) een F, veeleer is het echter een E. De tekening in Van Mieris geeft duidelijk een F aan en Dugniolle neemt dat over. Dugniolle (verwijzend naar *Catalogue Vandam*, no. 55) zonder initiaaltteken keerzijde en een x als interpunctie.

32. 1497

coll. GM 414, PKB

lit. vz. vM p. 292, kz. vM p.294, D 642

vz.: Als voren.

kz.: PHS * ARCHOVX * AVSTRIE * OVX * BVRGVNDIE * BRAT ' * Z
Dubbelwapen van Philips de Schone met als hartschild de gecombineerde wapens van Vlaanderen en Tirol.¹⁵⁵

Opmerking: Dugniolle (*mon cabinet*) met afwijkende interpuncties.

¹⁵⁵ De keerzijdebeeldenaar van de catalogusnummers 32, 33, 36 en 37 is na 1496 niet meer op munten gebruikt; het zou hier dus om oudere keerzijdestempels kunnen gaan; zie ook catalogusnummer 10.

33. 1497

coll. priv.

lit. vz. vM p. 292, kz. vM p.294, D -

vz.: Als voren.

kz.: PH'S * ARCHIDVX * AVSTRIE * DVX * BVRGONIE *
BRAC * z

Dubbelwapen van Philips de Schone met als hartschild de gecombineerde wapens van Vlaanderen en Tirol

Opmerking: ander keerzijdestempel hetgeen blijkt uit de andere plaats van de belettering in het omschrift; zie ook de tekening uit Van Mieris, waarop overigens BRAB staat (p. 294)

34. 1497

coll. GM 421

lit. D 654, dH 5

vz.: Als voren.

kz.: IECTOIRS * POUR * CEVLX * DES * FINANCES

Gekroond gecombineerd wapen, in het eerste en vierde kwartier van het koninkrijk Castilië en Leon (verwijzend naar Philips' vrouw Johanna van Castilië) en in het tweede en derde kwartier van Philips de Schone, met twee vuurstalen met vuurstenen en vonken.

Opmerking: Dugniolle vermeldt hier P en I en beschrijft (abusievelijk) op de keerzijde CVELX en FINANCES

35. 1497

coll. GM 429

lit. vz. D 654; kz. D 572

vz.: Als voren.

kz.: ❖ TEMPORA * LIETO * TRISTIA * RISV * TEMPERA *
 T * 1497

Links een halfnaakte vrouw zittend op een tafeltje met een bokkenpoot, recht een staande naakte man met een banderol waarop de tekst "VMMO•ENI•IETO•SI".

Opmerking: zelfde keerzijdestempel als catalogusnummer 23

36. z.j. (1497)

coll. GM 416

lit. D 657 , Van Kuyk nr. 22, pl. 2, nr. 22

vz.: ❖ IECTOIRS * DES * GENS * DES * COMPTES * EN *
 BRAB'GE

Als voren, maar tussen de letters I en H , een bloem in de rechterhand.

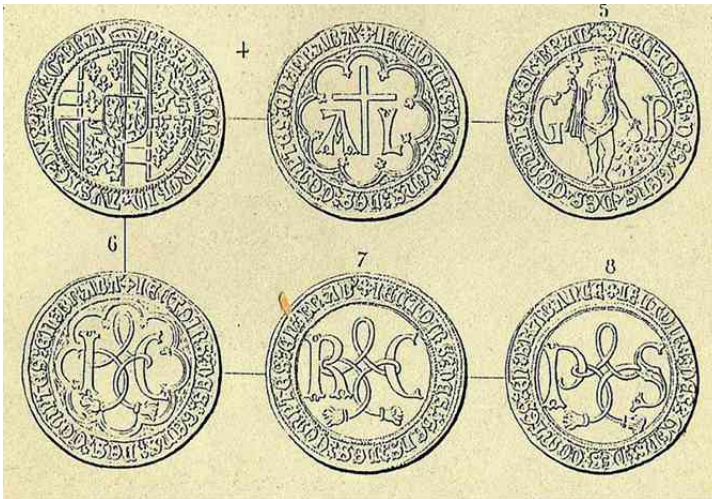
kz.: PH'S * ARCHIVOX * AVSTRIE * DVX * BVRGIE *
 BRAB ' * z

Dubbelwapen van Philips de Schone met als hartschild de gecombineerde wapens van Vlaanderen en Tirol.

De letters I en H zijn de initialen van Jerome Happaert, rekenmeester bij de Brabantse rekenkamer en schepen van Antwerpen. Koenig veronderstelt ten onrechte dat dit een rekenpenning van de Neurenbergse rekenpenningmaker Jörg Hartmann zou kunnen zijn.¹⁵⁶ D 658 is een (niet bestaande) variant met verwijzing naar *Catalogue Goddons, nr. 60*. Alvin¹⁵⁷ wijst op een serie van vijf rekenpenningen met dezelfde keerzijde (zie Afb. 47). Daar dus ook de door Dugniolle genoemde nrs. 645 en 646. De bij D 644 beschreven rekenpenning met de elkaar verstrengelde letters I en H is tot op heden niet gevonden: Dugniolle moet zich vergist hebben. Wel zien we een dergelijke beeldenaar op een rekenpenning uit 1519, coll. GM 766, D 1099.

De initialen op onderstaande nrs. 5-8 koppelt Alvin aan de vier *maîtres ordinaires* van de Brusselse munt: Gilles de Busleyden, Jean van Crickenijs, Regnier Cleerhagen en Philippe Sauvage. Met AL is waarschijnlijk de rekenmeester Alard de Laporte bedoeld.¹⁵⁸ Deze jetons hebben alle als omschrift **IECTOIRS DES GENS DES COMPTES IN BRAB, BRABCE** of **BRABA**.

Opmerking: Dugniolle met iets afwijkende omschriften

Afb. 47. Serie rekenpenningen volgens Alvin

Opmerking: Dugniolle (*mon cabinet*) vermeldt in het omschrift **IECTOIRS** en **BRAB** en geen **z** op de keerzijde.

156 KOENIG (1935) 14

157 ALVIN (1898) 61/62, pl. III

158 VAN KUYK (1949) 20 die verwijst naar RBN 1852, p. 282

37. z.j. (1497)

coll. GM 415, BM, PKB, SMM

lit. D 643, M 814, Alvin, p. 58-61, pl. III, nos. 4-8; Van Kuyk nr. 21

vz.: ✠ IEC TOIRS + DES + GENS + DES + COMPTES + EN
+ BRAB' +

Als voren maar tussen de letters G en B.

kz.: ☙ PH'S * DEI * GRA * ARCHID * AVSTRE * DVX * BVR
G * BRAB *

Als voren.

Opmerking: interpuncties voorzijde bij Dugniolle (*mon cabinet*) x.

Dugniolle noemt de figuur op de voorzijde Pandora. De letters GB zijn de initialen van Gilles de Bu(y)sleden. De Coster had een zilveren exemplaar van deze jeton in zijn verzameling (veilingcatalogus Brussel 1885, no 24).¹⁵⁹ Dugniolle vermeldt bij D 520 een jeton met vrijwel dezelfde omschrijving met verwijzing naar *Vente de Gand*, 21 juli 1859, nr. 391. Hij bedoelt daarmee de hierboven beschreven rekenpenning. Bij D 671 wordt met verwijzing naar *Catalogue Oostendyk*, no. 13 een (nadien nimmer aangetroffen) vergelijkbare rekenpenning vermeld met omschrift voorzijde IN DOMINO CONFIDO ANNO DOMINI 1497, waar de vrouw een *corne d'abondance* in haar hand zou houden. Er zijn geen rekenpenningen bekend met deze beeldenaar en dit omschrift, ook dit is een niet bestaand exemplaar.

¹⁵⁹ VAN KUYK 1949, p. 20, nr. 21

38. 1497

coll. *GM 419*, *GM 6167*

lit. *D 651 bis*

vz.: † *STAL* * *IC* * *GheEN* * *TROST* * *VERWERVEN* * *VAN* *
ROV * *SO* * ‡

Een vrijwel naakte vrouw, ze is deels bedekt met een schaamdoek waarvan het ene uiteinde aan haar haar vastzit en uitwaaiert, het andere uiteinde hangt over haar rechterpols, een bloemtak met twee bloemen in de rechterhand, in haar linkerhand een *chantepleure* waaruit waterdruppels vallen, rechts van haar twee kleine planten.

kz.: vuurstaal *DILIGITE* * *IUSTICIAM* * *QVI* * *INDICATIS* *
TERRA * 1497

Ramsvacht als ordeteken van het Gulden Vlies hangend aan een sierlijke gekroonde helm.

Opmerking: Dugniolle leest *VERWEV* – zie ook kanttekeningen bij catalogusnr. 20.

39. z.j. (1497)

coll. *GM 422*, *CR*

lit. *D 659*¹⁶⁰

vz.: ☙ *SINE* ‡ *CERERE* ‡ *SINE* ‡ *BACHO* ‡ *FRIGET* ‡ *VENVS* ‡

Vrijwel naakte vrouw, tussen twee bloeiende planten, met een met de punt naar beneden gerichte pijl in de linkerhand en een niet nader te identificeren voorwerp in de rechterhand (een brandend hart?).

¹⁶⁰ Ook beschreven in *HARPES* 1955 en *WEILLER* 1979, nr. 104, pl. 15, die deze jeton overigens in 1502/1503 dateert

kz.: (buiten) vuurstaal **TEMPERAT** ‡ **TRISTITIA** ‡ **LETITIA** ‡ **RISUS** ‡
TEMPORA
 (binnen) **LETITIA** ‡ **DE** ‡ **LA** ‡ **MONIA** ‡ **DE** ‡ **LV**
 Het Luxemburgse wapen.

De vertaling van het omschrift op de voorzijde luidt: zonder brood (Ceres, godin van de landbouw) en zonder wijn (Bacchus, god van de wijn) verkilt de liefde (Venus, godin van de liefde).¹⁶¹ Karel van Mander licht dit toe in zijn *Schilder Boeck* uit 1604: “Bacchus, segghen de Poeten was oock den Wapen- of Schilt-drager van Venus: want sy sonder malcander qualijck connen verblijden. Waarop Terentius in zijn *Cluchtspel* van den *Besneden* oft *Ghelubden* seght: *Sine Cerere et Libero friget: Venus*. Want Venus is coudt wanneer sy, Noch Liber, noch Ceres heeft by.”¹⁶² De afbeelding van “Venus” met de pijl doet sterk denken aan afbeeldingen van de astrologische Venus.

Opmerking: Dugniolle geeft abusievelijk als omschrift BACCHO en vermeldt andere interpuncties.¹⁶³

161 Het gezegde gaat terug op *Eunuchus*, act.IV, scena VI; AMAR 1830, p. 340; Liber is een van de namen van Bacchus

162 VAN MANDER 1604, p. fol. 29

163 Deel IV, additons et corrections, nr. 659

40. 1497

coll. GM 426

lit. D 663

vz.: viooltje **MIT * HARTEN * LOCHT * MACK * IC * DEES * BLOEMK' * VOCHT**

Een vrijwel naakte vrouw, ze is deels bedekt met een schaamdoek waarvan het ene uiteinde aan haar haar vastzit, het andere uiteinde hangt over haar rechterpols, in haar rechterhand heeft ze één open en twee gesloten madelieven, in haar linkerhand houdt ze een *chantepleure* waaruit waterdruppels vallen, bij haar voeten met kleine bloemen.

kz.: vuurstaal **DIUGITAE * IVSTICIAM * QVI * IVIGANTIS * MARTA * 1497**

Ramsvacht als ordeteken van het Gulden Vlies hangend aan een sierlijke helm met kroon.

De keerzijde is identiek aan nr. 38. Dit is de enige rekenpenning uit deze serie waarop een duidelijke toespeling gemaakt wordt op de functie van de *chantepleure*.

Opmerking: Dugniolle verwijst naar *Catalogue Van Orden*, nr. 76 en vermeldt TERRA en geen interpuncties op de keerzijde; op de voorzijde leest hij DVS in plaats van DEES.

41. 1497

coll GM 428

lit. Oudaan p. 32, D 663bis/667; Van Dijk 1885, p. 300-301, pl. VIII 3

vz.: Als voren.

kz.: **MEMORATA * NOVISSIMA * TOTA * ANNO * DOMINI * 1497**

De dood met zeis en slangen.

Van Dijk van Matenesse, die deze rekenpenning (Afb. 48) in zijn verzameling had, tekent het volgende op: “Een vrouw die heel erg lijkt op de eerder getoonde (FG: zie catalogusnr. 10), maar in plaats van een rijksappel heeft zij een boeket margrietten, terwijl ze met haar linkerhand de bloemen aan haar voeten begiet. Deze allegorische voorstelling, die verwijst naar de naam van Margaretha, werd reeds gebruikt in 1468 voor Margaretha van York, echtgenote van Karel de Stoute. Deze jeton is een *flatterie* (vleierij) aan Margaretha van Oostenrijk, dochter van Maximiliaan en Maria van Bourgondië, die later landvoogdes was over de Nederlanden; het in het Vlaams gestelde rijmpje in het omschrift is daar het onweerlegbaar bewijs van.” Het initiaalteken op de voorzijde is (vanwege het gat) onduidelijk.

Afb. 48. Tekening bij Oudaan 1660 en bij Van Dijk van Matenesse 1885

Opmerking: Van Dijk van Matenesse twijfelde of deze jeton in 1492 (waaraan hij hem uiteindelijk toeschreef) of 1497 gemaakt is. Hij wees daarbij op onduidelijkheid van het laatste cijfer in het jaartal en refereert aan het manuscript *Petit Manuel* van J. Oudaan waarin een vergelijkbare rekenpenning met het jaartal 1497 staat beschreven (zie tekening hierboven). Van Dijk van Matenesse meende op zijn stuk echter duidelijk een Z te zien. Gelet op nr. 40 moet geconcludeerd worden dat deze jeton toch in 1497 is gemaakt: de voorzijde is gelijk aan nr. 40. D 667 vermeldt overigens met verwijzing naar *Catalogue Van der Noorda, no. 15* deze jeton met het jaartal 1497.

42. 1497

coll. GM 430, CdM, CR

lit. D 675

vz.: ❖ DVLGE + STATIS + hVMOR + LENIT + PRECORDIA + RETHOR

Een vrijwel naakte vrouw, ze is deels bedekt met een schaamdoek waarvan het ene uiteinde aan haar haar vastzit en uitwaaiert, het andere uiteinde hangt over haar rechterpols, in haar rechterhand heeft ze een bloem, in haar linkerhand houdt ze een *chantepleure* waaruit waterdruppels vallen, links en rechts een plant met bloemen.

kz.: ❖ OMNIA + SI + PERDAS + FAMAM + SERVARE + MEMNETO

Naakte man, wijdbeens, met een dijbeenbot in zijn rechterhand, de linkerhand leunend op het monogram HK.

Volgens Dugniolle is deze rekenpenning voor de Kamer van de Rhetoriek geslagen. Het is niet bekend wie met de initialen H K bedoeld wordt.

Opmerkingen: Dugniolle vz. HVMORE, kz. OMNIE SINE FAMAM SERVARE MEMNETO, en geen interpuncties op voor- en keerzijde. Dugniolle verwijst bij D 675 naar *Cabinet de M. Mailliet*, maar heeft de rekenpenning zelf niet gezien. De beschrijving in genoemde catalogus moet onjuist zijn geweest of Dugniolle heeft die gegevens onjuist overgenomen.

43. 1497

coll. CdM

lit. vz. D 675, kz. D 672

vz.: Als voren.

kz.: * IN * OMNIBVS * RESPICE * FINE * 1497

Een leeuw en een griffioen met vuurijzer en vonken.

Opmerking: Dugniolle ziet twee leeuwen en vermeldt op de keerzijde $\mathbb{Z}$ als interpunctie.

Afb. 49.

De beeldenaar op de keerzijde lijkt afgeleid te zijn van twee rekenpenningen uit 1479 (Afb. 49), coll. GM 172 (D 283) en GM 174 (D290): Dugniolle beschrijft de beeldenaar daar terecht als een griffioen en een leeuw.

44. z.j. (1497)

coll. CR (messing), CdM (koper)

lit. D 829, F 14397

vz.: ♣ L A Q V E I S ♣ N V S Q M ♣ L E D I T ♣ N I ♣ F L V E T T E R ♣ V I T A T I

Naakte vrouw met een onbestemd voorwerp in haar rechterhand en een druiventak in haar linkerhand, in een veelpas.

kz.: ♣ E X T R E M A ♣ G A V D I I ♣ L V C E T V S ♣ O C C V P A T I ♣

Doodshoofd met bot, in een veelpas.

Opmerkingen: Dugniolle zonder klaverblaadjes als interpunctie. Op de zijde met het doodshoofd bestaat de interpunctie uit dubbele klaverblaadjes.

Afb. 50. De tak in de hand is onmiskenbaar van een wingerd en is een symbool voor de herfst.¹⁶⁴

Opmerking: Feuardent geeft de omschriften onvolledig weer en plaatst deze jeton – juist vanwege de naakte vrouw – ten onrechte in Gent, aan welke plaats hij alle Venus-penningen toeschrijft. Van Hende, plaatst deze jeton in *Numismatique lilloise*, 1858, nr. 286, vanwege de lelie, in Rijsel. Taelman geeft bij de zijde met het doodshoofd enkele klaverblaadjes als interpunctie in het omschrift. Deze en de volgende rekenpenning is in Brugge geslagen.

45. z.j. (1497)

coll. GM 538, 539, PBB, privé

lit. var. D 829

¹⁶⁴ De “Herfst” van Guilio Romano, ca. 1499-1546, VAN MARLE 1931, p. 337, fig. 370
De tak (Dugniolle: *bouquet*) doet ook denken aan die op de afbeeldingen van Venus bij de Planetenkinderen

vz.: Als voren, maar met kleine verschillen.

kz.: Als voren.

De voorzijden van de nrs. 45 en 44 vertonen minieme, maar duidelijke verschillen: zie het “gras” aan de voeten van Venus en de tak aan haar linkerhand die schuin naar beneden gericht is. De keerzijden zijn met hetzelfde stempel gemaakt.

Afb. 46. Jetons met de letters I van Juan van Aragon en M van Margaretha van Oostenrijk

Dugniolle dateert deze (Afb. 46) en de vorige Brugse jetons in 1505. Gelet op het volgende is deze datering twijfelachtig. Bij D 660 en 661 vermeldt Dugniolle twee rekenpenningen ter gelegenheid van het huwelijk in 1497 van Don Juan van Aragon en Margaretha van Oostenrijk met op de keerzijde een I en M. D 661 toont de letters I en M verbonden met een gesteelde margriet, met op de andere zijde Adam en Eva (afb. links).¹⁶⁵ Deze beeldenaar en die met het doodshoofd komen voor op een, niet in Dugniolle vermelde, (zilveren) Brugse rekenpenning. Deze rekenpenning is als nr. 45 vermeld in Taelman 1992 (afb. rechts). Het is daarom voor de hand liggend dat ook deze rekenpenningen in 1497 gemaakt zijn.

165 Afb. links: D 661, coll. GM 423 en PKB, vz. ♀ PLVS : QVE : NVLLÆ : PLVS : QVE : NVLLÆ

kz. ♂ IETT ♂ DE ♂ MONS ♂ DE ♂ CHANCELLIER ♂ DE ♂ BOURGON

Afb. rechts, vz. ♀ PLVS : QVE : NVLLÆ : PLVS : QVE : NVLLÆ,

kz. ♂ EXTREMA ♂ GAVII ♂ LVCTVS ♂ OCVPAT ♂

46. 498

coll. GM 433

lit. D -, dH 6

vz.: ❖ IN * DOMINO * CONFIDO * ANNO * DOMINI * MCVIII

Een vrijwel naakte vrouw, ze is deels bedekt met een schaamdoek waarvan het ene uiteinde aan haar haar vastzit en uitwaaiert, het andere uiteinde hangt over haar rechterpols, in haar rechterhand heeft ze een tak met twee bloemen, in haar linkerhand houdt ze een *chantepleure* waaruit waterdruppels vallen, bij haar rechterbeen de door een koord verbonden letters PK.

kz.: ❖ TEMPORA * LENTO * TRISTITIA * RISV * TEMPERA *
1894

Naakte vrouw met een harp in de linkerhand, in haar rechterhand, rechts van haar een plant, tussen twee open en twee gesloten madelieven.

Deze rekenpenning is niet eerder beschreven. Het is niet duidelijk wie met de letters P K bedoeld wordt.

Opmerking: Dit is de enige rekenpenning in deze serie met zowel op de voor- als de keerzijde een afbeelding van Venus. Voor de keerzijde is hetzelfde stempel gebruikt als nr. 22 voorzijde (1495).

47. 1500

coll. GM 455

lit. vz. D 632, kz. vM p. 319, D 700

vz.: ❖ IN * DOMINO * CONFIDO * ANNO * DOMINI * 1500

Een vrijwel naakte vrouw, ze is deels bedekt met een schaamdoek waarvan het ene uiteinde aan haar haar vastzit en uitwaaiert, in haar rechterhand heeft ze een bloem, in haar linkerhand houdt ze een *chantepleure* waaruit waterdruppels vallen, een kleine plant bij haar rechtervoet, tussen de letters P en E (als nr. 30).

kz.: * * DEI * ABSENTIBVS * NIL * NISI * BONV * 1500 *

Gekroond wapenschild van Johanna van Castilië als dochter van haar ouders met in het eerste en vierde kwartier Castilië en in het tweede en derde kwartier Aragon, en in de uitsparing onder in het schild Granada; met links en rechts een I.

Deze rekenpenning is met déze combinatie voor- en keerzijde niet gepubliceerd. Van Mieris (p. 319) relateert de keerzijde van deze rekenpenning aan Johanna, dochter van de Spaanse koning Ferdinand, echtgenote van Philips de Schone in 1496. Het omschrift op de keerzijde wordt door hem vertaald als volgt: “Van de afwezenden niets dan goed”. Dugniolle koppelt deze rekenpenning aan de geboorte van Karel V in 1500.

Afb. 51. De keerzijde (zelfde stempel) is ook gecombineerd met een rekenpenning met het wapen van Philips de Schone.¹⁶⁶

¹⁶⁶ D 700, coll. GM 446, omschrift: PH * DEI * GRA * ARCHID * AVS * DVX * B * B *

48. 1502

coll GM 483 (zilver), GM 484 en privé (koper)

lit. vM p. 345, D 753, dC 24, N 33885.

vz.: ✠ IN * OMNIBVS * RESSPIET * FINEM * ANNO * 1502

Een vrijwel naakte vrouw, ze is deels bedekt met een schaamdoek waarvan het ene uiteinde aan haar haar vastzit en uitwaaiert, het andere uiteinde hangt over haar rechterpols, in haar rechterhand houdt ze een gesloten madelief, in haar linkerhand houdt ze een *chantepleure* waaruit waterdruppels vallen, omgeven door één open en drie gesloten madelieven.

kz.: * DILIGITE * IUSTICIAM * QVI * INVOCATIS * TERRA *

Naakte man, wijdbeens, in zijn rechterhand een dijbeenbot, in zijn linkerhand het wapenschild van Gilles Van Busleyden.

Van Mieris (p. 345) over deze rekenpenning: “welke de hoope met haare bloemen op het voorstuk draagt; en dewyl de waereldlyke zaaken, hoe vast by de menschen beslooten, echter haare wisselvalligheden onderhevig zyn, zoo heeft men den rand met deze overweegende spreuke omzoomd: “IN ALLES ZIE OP HET EINDE”.

Hij geeft geen verklaring voor het hem onbekende wapen op de keerzijde en vertaalt het omschrift met: “BEMINT GERECHTIGHEID GY DIE DE AARDE OORDEELT.”

Dugniolle verbindt het wapen met de familie Rose. De Coster relateert het wapenschild aan Gilles van Busleyden (Afb. 48), burggraaf van Grimbergen, de eerste raadsheer en meester van de rekenkamer van Brabant. Het wapen met de roos komt voor op een charter uit 1476 en is gegraveerd voor het zegel van

Afb. 52. Tekening uit Oudaan 1660 en zegel van Van Busleyden uit 1467

Gilles van Busleyden (zie Afb. 52). Nahuijs verbindt de naam Busleyden met *Buschleute* of *boschlieden*, *gens ou hommes des bois sauvages*.¹⁶⁷ De wilde-man komt ook voor op de catalogusnummers 24 en 42, Van Mieris noemt hem ook een *homme sauvage*. Voor de wildeman is steeds hetzelfde ponsoen gebruikt. Bij vergelijking blijkt dat zowel het zilveren als het koperen exemplaar met dezelfde stempels zijn geslagen.

Opmerking: Dugniolle vermeldt nog een ' achter TERRA in plaats van een *

Bij D 759 (*mon cabinet*) beschrijft Dugniolle een soortgelijke jeton met afwijkende interpuncties. Op de keerzijde ziet hij (met verwijzing naar Van Mieris p. 345) een man met een *briquet lançant des étincelles*. Dit is echter een rekenpenning met een andere voorzijdebeeldenaar.

49. 1502

coll. GM 485, RM 3-55, CdM

lit. D 760, R 614

¹⁶⁷ NAHUIJS 1889, p. 423-426

vz.: ❖ IN * OMNIBVS * RESSPICE * FINEM * ANNO * 1402

Een vrijwel naakte vrouw, ze is deels bedekt met een schaamdoek waarvan het ene uiteinde aan haar haar vastzit, het andere uiteinde hangt over haar rechterpols, in haar rechterhand houdt ze een gesloten madelief, in haar linkerhand houdt ze een *chantepleure* waaruit waterdruppels vallen, tussen twee open en twee gesloten madelieven.

kz.: DILIGITE * IVSTICIAM * QVI * IVDICAT TERR' *

Wapen van Philips de Schone met bekroonde helm, met links en rechts de gekroonde letter P.

Opmerking: Dugniolle (*mon cabinet*)

50. 1502

coll. GM 486, privé (CH)

lit. vz. vM p. 345, D 763

vz.: ❖ IN * OMNIBVS * RESSPICE * FINEM * ANNO * 1402

Als voren maar met uitwaaierende schaamdoek, ander stempel.

kz.: * IN * DOMINO * CONFIDO * ANNO * DOMINI * 1400 *

Wapen van Philips de Schone, met bekroonde helm, links en rechts vuurijzer met vuurstenen en vonken.

Bij D 761 beschrijft Dugniolle (met verwijzing naar *Vente de Bruxelles, 18 februari 1869*) een variant van deze rekenpenning met op de keerzijde links en rechts van het wapen de letters P en I. Een dergelijke rekenpenning is nooit aangetroffen. Dat laatste geldt ook voor D 762, met op de keerzijde het kasteel van Antwerpen als beeldenaar (*Vente de Gand, 1859, no. 395*). D 766 is dezelfde rekenpenning als D 763.

Opmerking: Dugniolle (*Mon cabinet*) vermeldt op de keerzijde x als interpunctie en op de voorzijde RESPICE in plaats van RESSPICE zonder interpuncties.

51. 1502

coll. CdM

lit. D var. 763

vz.: ❖ IN * OMNIBVS * RESSPIET * FINEM * ANNO * 1502

Als voren, maar andere stempel met één open en drie gesloten madelieven in het veld.

kz.: Als voren, zelfde stempel.

52. z.j. (1506)

coll. GM 541, BM

lit. vM p. 385, N 33891, D 833

vz.: ❖ O VERMATEINDE * HOOP * INVELCK * AL V' GANC
KEU'IS

Een vrijwel naakte vrouw, ze is deels bedekt met een schaamdoek waarvan het ene uiteinde aan haar haar vastzit, het andere uiteinde hangt over haar rechterspols, in haar rechterhand houdt ze *une globe crucifère*, in haar linkerhand houdt ze een *chantepleure* waaruit waterdruppels vallen, rechts van haar een open en een gesloten madelief.

kz.: * STANCTE * MICHAEL * PROTEGE * POPVLVM * TVVM

De aartsengel Michael die de duivel verslaat.

Van Mieris (p. 384-385) relateert deze en de volgende twee jetons aan de dood van Philips de Schone in 1506:

“Zulks deeze beproefde plaagen, uit het sterven van de Landsheer ontstaan, oorzaak verleenden tot het munten der zeven volgende legpenningen”.¹⁶⁸ Op de voorzijde (vM p. 385) “staat, zoo ik meene, Pandora afgebeeld, houdende den geslooten doos, in welken de hoope zat, in de regter, en een vat, daarze alle elenden mee over de aardbodem uitstort, inde slinker hand; voor haar eene verflenste en eene frische bloem, mogelijk ter bedienisse (FG: betekenis) van de overleeden Koning en de nog leevende Koninginne, zynde binnen dit zeldzame randschrift beslooten: O vermaledijde hoop ‘t welck al verganckelijk is”. Over de keerzijde: “De Aardsengel Michael strydende tegen den Duivel, het gewoone wapen der Stad Brussel, en dewyl die Stedelingen hemelsche hulp noodig hadden, zoo staat er in den rand: Heilige Michaël, bescherm uw volk”. D 835 beschrijft een rekenpenning met dezelfde keerzijde, als voorzijde zou (met verwijzing naar Van Orden II, nr. 30) catalogusnr. 30 gebruikt zijn: naakte vrouw met bloemen tussen P en E. Een dergelijke rekenpenning is nimmer gevonden.

53. z.j. (1506)

coll. GM 543, RM 3-64

lit. vM p. 385, D 834

vz.: Als voren, dezelfde stempel.

kz.: * STANT * MICHAEL * PROTEGE * POPVLVM * TVVM *

Als voren, ander omschrift.

¹⁶⁸ Met nota bene een rekenpenning met op de keerzijde het jaartal 1511

54. z.j. (1506)

coll. GM 562

lit. kz. vB 1506, vM p. 385, D 855

vz.: + IVSTITIA ‡ IS ‡ GESELT G' ‡ D'O ‡ VERIT ‡ L' ‡ I' ‡
G' ‡ R' +

Als nr. 1.

kz.: ❖ DAT * VOEIR * VT * MINNE * DOET * ALLE * WATE
* VSVIN'

Fontein tussen twee vuurijzers met vier vuurstenen en vlammen boven
de ramsvacht als ordeteken van het Gulden Vlies.

Van Mieris (p. 385) over de keerzijde: “De fontein van deeze droefheden, en de tekens der Guldevlies Ordere, wier glans door 't water uitgeblust was, met rondom deeze twee Nederduitsche berymde regeltjes: DAT VOEIR VAN MINNE DOET 'T WATER VerSVvINEN, welken, om het rym of anderszins duister geworden, myns bedunkens op den koelen teug die Philips gedronken hadt, zinspeelende, en in 't onrym van deeze beteekenis HET WATER DOET VERDWYNEN DAT VUUR DER MINNE.” In werkelijkheid staat er: “het minnevuur doet al het water verdwijnen” en dat is iets anders dan van Mieris suggereert.¹⁶⁹ Eerder al zag Beukel van Santen in de vrouw bij de fontein koningin Johanna, die “wel met regt bi een fontein, uit welke in plaats van water niet anders dan vuurstraalen uit komen, mogt vergeleeken worden”. Hij refereert aan een geschrift van Oudaan van 6 november 1656 waarin deze over de keerzijde opmerkt: “Het kan derhalven gezegd ziin, dat het water bij Filip

¹⁶⁹ Omdat het hier (evenals bij de vorige twee rekenpenningen) om een ongedateerde rekenpenning gaat, is het zeer de vraag of de rekenpenningmaker inderdaad de bedoeling heeft gehad de dood van Philips op deze wijze in beeld te brengen; dit is eerder een aanwijzing dat Van Mieris een penning heeft uitgezocht die zijns inziens bij deze gebeurtenis paste.

gedronken het vuur van minne in Johanna of minnes oorzaak doen verzwinden of verdwijnen heeft”.

Beukel van Santen en Van Mieris doelen hier op de dood van Philips de Schone: nl. hoe Philips in het Spaanse Burgos na het eten het kaartspel beoefende en “door ’t hevig en langduurig speelen verhit zynde, aan het doorslaan van veel met ys gekoelden drinks, welke hem zoodanige ontsteltenis verwekte, dat hy van eene kwaadaardige koorts aangetast binnen weinige dagen in ’t graf geraakte”. Dat leidde bij Johanna tot zo’n verdriet dat ze De Waanzinnige genoemd werd. Overigens zegt Van Mieris dat er ook andere versies over de dood van Philips de ronde deden.¹⁷⁰

Opmerking: Dugniolle (verwijzend naar *Cabinet de M. Coubeaux*) met andere interpunctie op de voorzijde. De afgebeelde voorzijde is identiek aan nr. 1. Hier is dus dezelfde stempel uit 1488 gebruikt.

55. 1506

coll. BM, *GM* 563, CdM, privé

lit. kz. vM p. 385, D 856, R 618, N 33893

vz.: ♣ QVI ‡ BIEN ‡ IETTERA ‡ LE ‡ COMPTIE ‡ TROUVERA
+1506

Een vrijwel naakte vrouw, ze is deels bedekt met een schaamdoek waarvan het ene uiteinde aan haar haar vastzit en uitwaaiert, het andere uiteinde hangt over haar rechterpols, in haar rechterhand houdt ze een geopende madelief, in haar linkerhand houdt ze een *chantepleure* waaruit waterdruppels vallen, tussen de letters N A in een veld met kleine bloemen.

¹⁷⁰ VAN MIERIS 1732, p. 379 VAN MIERIS 1732, p. 379

kz.: * * **PHS** * **DEI** * * **GRAT** * **REX** * *

Gecombineerde wapen van Castilië en Philips de Schone met grote koningskroon.

Dugniolle zet als kopje boven deze jeton: *Tutelle de Charles-Quint*, voorgedij van Karel V. Van Mieris (p. 340) vertaalt het omschrift op de voorzijde als volgt: “Die zyne rekening wel leidt, zal ze wel vinden” anders gezegd: “wie zijn legpenningen goed neerlegt, zal een goede uitkomst krijgen”. Het is niet bekend wie met de initialen N A bedoeld wordt.

Opmerking: afwijkende interpunctie op beide zijden bij Dugniolle (*mon cabinet*)

56. 1507

coll. GM 571, CdM

lit. vM p. 390/391, D 868, N 33894

vz.: ❖ **SOLAT** * **MISERIA** * **CARET** * **INVIDIA** * **1507**

Naakte vrouw met een bloem naast haar rechtervoet tussen de letters T en G, met een bloem in haar rechter- en een *chantepleure* in haar linkerhand.

kz.: † **IN** * **OMNIBVS** * **RESPICE** * **FINEM** * **A** * **1507**

Bourgondisch kruis met vuurijzer, daarboven een lelie en gekroond kasteel, onder de ramsvacht als ordeteken van het Gulden Vlies, links een gekroonde leeuw, rechts een gekroonde granaatappel.

TG zijn de initialen van Thomas Grammaye, muntmeester van Antwerpen tussen 1504 en 1510. De interpunctie op deze rekenpenning bestaat uit een ster met boven en onder een punt.

Van Mieris (p. 391) ziet op de voorzijde de al eerder door hem genoemde “Pandora, die onder zooveele rampen de hoope, door eene bloem afgebeeld, ver- toont”. Het omschrift vertaalt hij met “DE ELENDE ALLEEN ONTBEERT

AFGUNST”. De keerzijde omschrijft hij als volgt: “Het agterstuk draagt in het vlak des pennings de gekruiste laurierstokken en het teken der Guldevlies Ordere, om welken de gekroonde wapens van Kastilië, Leon en Granada, het erfdeel van den jongen vorst”. Dugniolle verklaart de diverse onderdelen van de keerzijde als volgt: het gekroonde kasteel is het wapen van Spanje, de gekroonde leeuw is het wapen van Leon en de gekroonde granaatappel is het wapen van Granada. Het zou dus verwijzen naar Castilië, Leon en Granada. Dugniolle verwijst ten onrechte naar “Spanje”: dat bestond in 1507 nog niet; het gekroonde kasteel en de gekroonde leeuw staan samen voor het koninkrijk Castilië en Leon. Voor door Dugniolle genoemde varianten (D 1054 en 1055), zie de lijst bij 5.4.

57. 1508

coll. SMM

lit. vM p. 401/402, D 895, N 33895

vz.: +IVSTICIA ‡ IS ‡ GEESLAC ‡ D'O ‡ VERIT ‡ LI ‡ I ‡ G ‡ N ‡ +
Als nr. 1.

kz.: ❖ ROSCÆ * TE * IPSVM * ET * RESPICÆ * FINEM *
ANNO * 1508

De Dood met zeis en slangen.

Van Mieris vertaalt het omschrift op de keerzijde als volgt: “Ken u zelve en zie op het einde, in 't jaar 1508”.

Dugniolle (*mon cabinet*) plaatst – in navolging van Van Mieris – er als historische context bij: de inname van Wesop, het Hollandse Weesp. De gevechten tegen de legers van Gelre in 1508 hadden tot gevolg dat zowel (vM p. 402) “Holland, als Brabant eenige tyd gestroopt, geknaagd en uitgemergeld, een voorwerp van jammer en mededogen geweest was, uit welke reden in dit jaar de nevenstaande legpenningen gemunt zyn”. Er is echter geen enkele aanleiding

om deze rekenpenning aan deze historische gebeurtenis te koppelen: ook dit is weer een voorbeeld hoe Van Mieris rekenpenningen denkt te kunnen verbinden met de geschiedenis. De voorzijde is identiek aan nr. 1: dezelfde stempel uit 1488 is hier gebruikt. Dat geldt eveneens voor de figuur van de dood met de zeis en de slangen. De keerzijde komt ook voor op een rekenpenning met op de andere zijde de keerzijde van catalogusnr. 49 (D 902, coll. GM 603).

D 907 betreft een rekenpenning (met verwijzing naar Catalogue de Salm, nr. 3695 met dezelfde keerzijde als hierboven, maar als voorzijde de tussen de letters P en E geplaatste naakte vrouw van catalogusnr. 30. Het enige verschil is dat er als jaartal 1503 op zou staan. Omdat deze rekenpenning daarna niet meer is aangetroffen, is die bij 5.4 opgenomen.

58. 1511

coll. GM 632

lit. D 949 bis

vz.: ++ TEMPORA + LETO + TRISTIA + RISV + TEMPORA ++
Als nr. 7.

kz.: ❖ QVIA * IVSTVS * VM * PALMA * FLOREBIT * AN'O *
1511

Één open en twee gesloten madelieven, elegant verstrengeld in een vierpas.

Hier is in 1511 dezelfde voorzijdestempel gebruikt als de jeton bij catalogusnr. 6 uit 1488. Het omschrift op de keerzijde kan als volgt vertaald worden: “wie recht doet, krijgt een erepalm”. Zie voor het motief op de keerzijde catalogusnummer 19; vermoedelijk is ook hier een oud stempel gebruikt.

Opmerking: Dugniolle – die deze jeton in zijn verzameling had – vermeldt op de voorzijde + als interpuncties

59. 1512

coll. CdM, RM 3-80

lit. kz. vM, p. 453, D 997

vz.: ++ TEMPOR + LIETO + TRISTIT + RISV + TEPER ++
Als nr. 4 zonder vuurvonken.

kz.: ❖ IEGTO * POVR * GEVLX * DES * FINANCHIS * ANNO *
1512

Gedeeld wapen van Spanje en Bourgondië, geplaatst in een vuurijzer met vuurstenen en vlammen.

Op de voorzijde na TEPER een halve A. Voor de voorzijde met Venus naast de fontein is gebruik gemaakt van oude uit 1488 daterende stempelonderdelen (vgl. catalogusnr. 4) die niet steeds (zie de fontein) recht boven elkaar gezet zijn. Van Mieris vertaalt de keerzijde – nogal letterlijk – als volgt: “Rekenpenningen voor die der geldmiddelen”. In het linkerdeel van het wapen zien we alle Spaanse kwartieren, vandaar de benaming Spanje. Waarschijnlijk gaat het hier om het pretentiewapen van de minderjarige Karel V onder de voogdij van zijn grootvader Maximiliaan. Formeel was Karel in 1512 alleen erfgenaam van Castilië en nog niet van Aragon, maar bij het maken van de stempel is daar aan voorbijgegaan.

Opmerking: Dugniolle vermeldt afwijkende interpuncties en ANO in plaats van ANNO. Hij verwijst naar *Catalogue Otto Keer*, no. 3423. Ook hier is de conclusie dat Dugniolle van onvolledige of onjuiste informatie is uitgegaan en de rekenpenning niet zelf heeft gezien.

5.4 *In Dugniolle beschreven Venuspenningen waarvan het bestaan onzeker is/ betwijfeld wordt*

In de inleiding is al melding gemaakt van de onjuistheid en onzorgvuldigheid die bij nogal wat Dugniolenummers is geconstateerd. In deze catalogus is her en der al een kanttekening gemaakt ten aanzien van door Dugniolle en anderen beschreven maar vermoedelijk niet bestaande Venuspenningen. Het betreft vrijwel allemaal rekenpenningen die door Dugniolle niet zelf zijn gezien en die nadien nooit meer zijn aangetroffen, ook niet in veilingcatalogi en de onderzochte verzamelingen van de belangrijkste musea en penningkabinetten. Op grond van dat laatste criterium is deze lijst samengesteld. Dat sluit uiteraard niet uit dat deze uitsluitend door Dugniolle vermelde Venuspenningen zich in een onbekende openbare of particuliere verzameling bevinden, of dat deze sinds 1876 verloren zijn geraakt. In totaal gaat het om 44 rekenpenningen.

D 335bis,	zie nr. 1	D 644 = D 657,	zie nr. 34
D 338,	zie nr. 9	D 650bis,	zie nr. 20
D 339,	zie nr. 9	D 651,	zie nr. 20
D 340,	zie nr. 9	D 655=D 632,	zie nr. 30
D 341,	zie nr. 9	D 658,	zie nr. 36
D 358bis,	zie nr. 16	D 667=D 663bis,	zie nr. 41
D 491,	zie nr. 14	D 671,	zie nr. 37
D 507,	zie nr. 20	D 674,	zie nr. 31 en hierna
var. D 507,	zie nr. 20	D 679,	zie hierna
D 508,	zie nr. 20	D 742,	zie nr. 30
D 520=D 643,	zie nr. 34	D 759,	zie nr. 48 en hierna
D 549,	zie nr. 9	D 761,	zie nr. 50
D 549bis,	zie nr. 9	D 762,	zie nr. 50
D 550,	zie nr. 9	D 781,	zie hierna
D 554,	zie nr. 8 en 23	D 830	zie hierna
D 571,	zie nr. 23	D 835,	zie nr. 52
D 571bis,	zie nr. 23	D 861,	zie nr. 6
D 596,	zie nr. 24	D 863,	zie nr. 6
D 598,	zie nr. 26	D 885,	zie hierna
D 633,	zie nr. 30	D 886,	zie hierna
D 634,	zie nr. 30	D 907,	zie nr. 57
D 635,	zie nr. 30	D 1055,	zie hierna

Volstaan is hier met een opsomming van de nummers met verwijzing naar de catalogusnummers waarbij een motivering is gegeven voor plaatsing in deze lijst. Van nog niet in het voorgaande deel besproken nummers volgt hierna een toelichting. Daarbij zijn de (niet altijd even correcte!) omschriften van Dugniolle inclusief zijn interpuncties overgenomen.

D 674

vz.: + IN ✕ DOMINO ✕ CONFIDO ✕ ANNO ✕ DOMINI ✕ 1297

Naakte vrouw, in haar rechterhand een bloem en in haar linkerhand een *briquet*.

kz.: + TEMPORA ✕ LETO ✕ TRISTIA ✕ RSVI ✕ TEMPERA ✕
✕ 1297

Adam en Eva in het Paradijs.

Dugniolle refereert aan *Vente de Tournai, 4 maart 1873, nr. 46*. Het is twijfelachtig of een dergelijke combinatie van voor- en keerzijdestempels bestaat.

Afb. 53. Rekenpenning uit de collectie van het Geldmuseum
en een tekening uit Oudaan

De beeldenaar van deze keerzijde met Adam en Eva (Afb. 53 rechts, coll. GM 423, ook in PKB en CdM) komt voor op de volgende ongedateerde jetons:

- D 282, jaar 1479, *Vente Bruxelles 1866*, nr. 7.
- D 431, jaar 1490, *Cabinet de M. Mailliet* – deze bevindt zich in de collectie van het CdM en is afkomstig uit de verzameling van A. de Witte (nr. 892).
- D 461 en 462, jaar 1491, *Cabinet de M. Mailliet*.
- D 512, jaar 1492, *Cabinet Dugniolle*, deze bevindt zich in de collecties van het PKB en GM 423 (zie ook catalogusnr. 44).
- D 661, jaar 1497, *Cabinet Dugniolle*, met omschrift op de keerzijde
IETM DE MONS LE CHANCELIER DE BOVRON

Voor alle bekende exemplaren met deze beeldenaar is het zelfde stempel (inclusief omschrift) gebruikt; er is dus geen rekenpenning met het door Dugniolle beschreven omschrift bekend.

D 679

vz.: **TEMPORA LETO TRISTIA RISVI TEMPERA 1489**

Naakte vrouw naast een fontein.

kz.: **† HEVS † QUID † GESTIS † EN † HIC † ME † MANET †
EXITIS**

De Dood met een doodkist.

De keerzijde is identiek aan catalogusnr. 2. Dugniolle verwijst voor de voorzijde naar Van Orden, I, nr. 117. Het is echter aannemelijk dat dit een jeton uit 1488 is met TEPERA, die overigens een andere beeldenaar heeft.

D 759

vz.: **† IN † OMNIBVS † RESPICE † FINEM † ANNO † 1502**

kz.: **DILIGITE † IVSTICIAM † QUI † INVOCATIS † TERRAM † ***

Dugniolle ziet bij D 759 een *femme nue* op de voorzijde. Op bovenstaande rekenpenning (collectie PKB) zien we echter een andere beeldenaar. De door Dugniolle beschreven jeton is tot op heden niet voorgekomen.

D 781

vz.: † IN DOMINO. CONFIDO. ANNO. DOMINI. 1897

Naakte vrouw, omgeven door bloemen, tussen de letters P en F.

kz.: † IN * OMNIBVS * RESPICE * FINEM * ANNO * 1504

Gotische A in een cirkel van 8 bogen, met 2 handen.

Dugniolle (die hier P F leest in plaats van P E) verwijst naar *Vente Amsterdam. 1865, no. 49*. De voorzijde is gelijk aan catalogusnr. 29. De keerzijde is een bestaande beeldenaar en komt voor op D 784 en N 33886, coll. GM 504 (zie afbeelding hierboven)

D 742

Zie aantekening bij catalogusnr. 30. Deze tekening komt weliswaar uit Oudaan maar daarin is later gewijzigd (zie jaartal).

D 830

vz.: Als nr. 44 (afb. hierna links).

kz.: * Q x MIENT x BON x COMTE x PAIX x LVI x RESTE

Twee vuurijzers met vuurstenen en vlammetjes onder één kroon met de lamsvacht als ordeteken van het Gulden Vlies.

Dugniolle geeft geen verwijzing. Deze keerzijde is bekend van andere rekenpenningen D 831 (zonder jaartal) en D 820 en 832 (met jaartal 1505).

D 885

lit. vz. VM p. 385, kz. vM p.410, Van Beek 1999, p.74/75.

vz.: * O VERMATEWIDE * HOOP * TWELCK * AL 'GANCHEL'IS
Als nr. 52 (zie afbeelding hierna links).

kz.: IEDTOIRS POUR MON SOER DE BERGES 1507

Wapen van de Heer van Bergen op Zoom, met helm en kroon, omgeven door de ordeketen van het Gulden Vlies.

Dugniolle geeft als referentie *Catalogue Otto Keer*, nr. 3444. De keerzijde van deze rekenpenning komt voor op een jeton voor Bergen op Zoom uit 1507, coll. GM 591, afb. rechts. Deze is in hetzelfde atelier gemaakt als catalogusnr. 52.

D 886 (1506)

lit. kz. vM 426

vz.: ✱ O VERMANTLENDIENDE x HOOP x TWELCK AL VEGANDE
KEEL IS

Gelijk aan catalogusnr. 52 (afbeelding links).

kz.: EEN MONSIEGNEVR ARCHID AVSTRIE PRINC DE SP.
Een fontein met links en rechts de letters M en K.

Deze rekenpenning bevond zich in de verzameling van Dugniolle en komt ook voor in de veilingcatalogus uit 1885 van deze verzameling. In die catalogus staat alleen een omschrijving van de keerzijde: *J. pour Monsieigneur l'archid, Daustrie, princ. De Sp.* Hij is overigens nadien niet meer gesignaleerd. De hierboven getoonde keerzijde komt wel voor op een andere rekenpenning met op de andere zijde een veld met ganzen en Reinaart de Vos (afb. rechts, D 930, door Dugniolle in navolging van Van Mieris gedateerd in 1510; coll. GM 618). Dugniolle geeft bij D 886 als keerzijdeomschrift exact de tekst weer van het omschrift van de keerzijde van D 930. Er is geen enkele rekenpenning bekend in een combinatie beeldenaar/omschrift als bij kz. D886. Van Mieris verklaart de M en de K als Maximiliaan en Karel V; de omschriften op D 930 ondersteunen dat. Dugniolle moet zich vergist hebben en ook aan het bestaan van de bij D 886 beschreven rekenpenning moet worden getwijfeld. De gans is identiek aan die op catalogusnr. 1, een aanwijzing dat deze rekenpenning uit circa 1507 uit hetzelfde muntatelier komt.

Hier mag niet onvermeld blijven wat Beukel van Santen bij deze rekenpenning opmerkt: een vos met zes kuikens, dat wil zeggen keizer Maximiliaan met zijn zes kleinkinderen. Twee mannelijke kuikens (Karel V en zijn broer Ferdinand) en vier vrouwelijke kuikens, de zussen van Karel (Leonora, Maria, Isabelle en Catharina).

D 1054

vz.: SOLA MISERIT CURET INVIOIT 1515

kz.: NOSCE ME IPSVM ET RESPICE FINEM 1508

Bourgonisch kruis met vuurijzer, daarboven een kroon, onder een bloem, rechts een P, links een L.

Dugniolle baseert zich voor deze rekenpenning op Van Orden I no. 219. De voorzijde is vergelijkbaar met die van Van Mieris p. 390, catalogusnr. 56 (afb. links) maar zou als jaartal 1515 hebben. Dugniolle vermeldt overigens de initialen T en G niet. Voor de keerzijde verwijst Dugniolle naar Van Mieris p. 426 (zie tekening rechts), waar weliswaar een soortgelijke rekenpenning staat afgebeeld, maar zonder jaartal; gelijk aan voorzijde D 914. Deze keerzijde ook in N 33897.

D 1055

vz.:

kz.: NOSCE ME IPSVM ET RESPICE FINEM 1515

Dugniolle verwijst naar *Catalogue Brias, 1859, nr. 122*. Deze jeton is gelijk aan de vorige maar zou op de keerzijde het jaartal 1515 hebben.

6. Literatuur

- ALVIN, F. Jetons belges du XVe siècle *Revue Belge de Numismatique* 54 (1898) 48-61
- BARNARD, F.P. *The casting-counter and the casting-board* (Oxford 1917)
- BARNARD, F.P. The types of certain early Nuremberg reckoningpennies used in England *The Numismatic Chronicle* 5 (1924) 261-309
- BEEK, E.J.A. VAN Rekenpenningen *De Beeldenaar* 5 (1981) 9-16; 43-48; 83-89; 132-136 en 187-195
- BEEK, E.J.A. VAN Het wapen van Philips de Schone op munten en penningen *De Beeldenaar* 8 (1984) 187-197
- BEEK, E.J.A. VAN Jetons, their use and history, S.B. Needleman (ed) *Perspectives in Numismatic Studies presented to the Chicago Coin Club* (Chicago 1986) 195-220
- BEEK, E.J.A. VAN De rekenpenningen van Kleef-Ravenstein *Jubileumcatalogus (nr. 100) van Holleman Munten* (Enschede 1994)
- BEEK, E.J.A. VAN De rekenpenningen van het geslacht Bergen op Zoom *Jaarboek voor Munt- en Penningkunde* 86 (1999) 71-90
- BEEK, E.J.A. VAN Jetons van de Staten van Brabant van 1581 *De Beeldenaar* 31 (2007) 131-134
- BEUKEL VAN ZANTEN *Chronologica Numismatica, brevis & succincta, dat is een korte Beschrijving van ettelijke goude zilvere kopere Tinne Loode Ledere & Papiere Penn. door de Nederlanden gemunt & geslaagen bi ettelijke Prinsen Vorsten & Republ. Dienende tot een kort begrip van de Nederl. Historie* (Haarlem 1657)
- CAUWENBERGHE, E. VAN & VERACHTEN, L. Muntateliers in Brabant (einde 10de eeuw-1795) *De gewestelijke en lokale overheidsinstellingen in Brabant en Mechelen tot 1795* (Vol. 1-2) Uytven, Van R. Bruneel, C. Coppens, H., Augustyn, B. [eds] (Brussel 2000) 280-304
- CHUJS, P.O. VAN DER *De munten der voormalige graafschappen Holland en Zeeland* (Haarlem 1858)
- COSTER, M.L. DE *Description du cabinet de jetons historiques d'or et d'argent frappés dans les Pays-Bas, à partir du milieu du XVe siècle* (Brussel 1883)
- COSTER, M.L. DE *Catalogue du précieux cabinet de jetons d'or et d'argent* (Brussel 1885)
- DUGNOLLE, J.F. *Les jetons historique des dix-sept provinces des Pays-Bas* (Brussel 1876)
- DIJK VAN MATENESSE, P.J. VAN Quelques jetons curieux ou inédits *Revue Belge de Numismatique* 41 (1885) 297-308
- EKLUND, O.P. *The counters of Nuremberg* (Baltimore 1926)
- FEUARDENT, F. *Jetons et Mereaux* (Parijs 1904/1907,1915)
- GEBERT, C.F. Die Nürnberger Rechenpfennigsschlager *Mitteilungen der bayerischen numismatischen Gesellschaft* 35 (1917) 1-138
- GELDER, H.E. VAN Jetons van de Hollandsche rekenkamer met initialen *Jaarboek voor Munt- en Penningkunde* 36 (1949) 148-160
- GELDER, H.E. VAN Munt- en muntmeestertekens in de 15e eeuw *Jaarboek voor Munt- en Penningkunde* 38 (1951) 110-114
- GELDER, H. E. VAN & HOC, M. *Les monnaies des Pays-Bas Bourguignons et Espagnols 1434-1713* (Amsterdam 1960)
- GÉNARD, M.O. *l'Hotel des monnaies d'Anvers* (Brussel 1872).
- GROENENDIJK, F.A.J. Neurenbergse rekenpenningen uit Amsterdam *De Beeldenaar* 32 (2008a) 15-21

- GROENENDIJK, F.A.J. Het wapenschild op Venuspenningen *Muntkoerier* 37(2) (2008b) 4-7
- GROENENDIJK, F.A.J. De chantepleur, een bijzonder voorwerp *De Beeldenaar* 36 (2012) 155-159
- GROENENDIJK, F.A.J. Quinten Metsys (1466-1530), penningmaker en schilder *De Beeldenaar* 37 (2013) 5-8
- HAAN-VAN DE WIEL, W.H. DE Een groep laat 15e/vroeg 16e eeuwse rekenpenningen uit de collectie van het Koninklijk Penningkabinet te Den Haag (Oegstgeest 1969a)
- HAAN-VAN DE WIEL, W.H. DE Een vroege Vanitas-allegorie *De Geuzenpenning* 19 (1969b) 56-59
- HASSELT, G. VAN *Arnhemsche oudheden* (Arnhem 1804)
- HEFFELINGER, T., & FLOM, G. *Abacus, Mystery of the Bead* (2004)
- HEUTERUS *Opera historica omnia; Burgundica, Austriaca, Belgica: de rebus a principibus Burgundis atque Austriacis, qui Belgis imperarunt, pace belloque praeclare gestis. Insertus est eiusdem De vetustate et nobilitate familiae Habsburgicae et Austriacae liber singularis. Accessereque De veterum ac sui saeculi Belgio libri duo; aliaque Ivdoci Coppenii* (Leuven 1643)
- KNAPPERT, L. Uit het Leidsche volksleven in den aanvang der 16de eeuw *Handelingen en mededeelingen van de maatschappij der Nederlandsche letterkunde te Leiden, 1904-1905* (Leiden 1905) 5-11
- KOENIG, A. Über die Nürnberger Venusrechenpfennige *Blätter für Münzfreunde* 59 (1924) 106-122
- KOENIG, A. Die Nürnberger Rechenpfennigschläge, ein Nachtrag *Mitteilungen der Bayerischen numismatischen Gesellschaft* 53 (1935) 4-16
- KOOL, M. *Die conste vanden getale, een studie over Nederlandstalige rekenboeken uit de vijftiende en zestiende eeuw, met een glossarium van rekenkundige termen* (Hilversum 1999)
- KUYK, J. VAN Vuurijzers, aanvang van de Nederlandsche munteenheid *Jaarboek voor Munt- en Penningkunde* 33-34 (1946-47) 79-96
- KUYK, J. VAN *Jetons van de Nederlandsche rekenkamers in het Koninklijk Penningkabinet* ('s-Gravenhage 1949)
- LENNAERTS, L. De slagletters van Theodoor Victor van Berckel *Jaarboek voor Munt- en Penningkunde* 98 (2011) 139-206
- LEVINSON, R.A. *The early dated coins of Europe 1234-1500* (Sherman Oaks 2007)
- LINDEN, H. VAN DER *Geschiedenis van de stad Leuven* (Leuven 1989)
- LOON, G. VAN *Inleiding tot de Hedendaagsche Penningkunde* ('s-Gravenhage 1717)
- LOON, G. VAN *Hedendaagsche Penningkunst* ('s-Gravenhage 1732)
- MAN, M.G.A. DE Over eenige Zeeuwsche legpenningen *Jaarboek voor Munt- en Penningkunde* 12 (1925) 41-61
- MANDER, C. VAN *Het Schilderboek* (Haarlem 1604)
- MARLE, R. VAN *Iconographie de l'art profane au moyen age et a la renaissance en la décoration des demeures* ('s-Gravenhage 1931)
- MEDING, H.R. *Die Herstellung von Münzen* (Bergisch Gladbach 2006)
- MIERIS, F. VAN *Histori der Nederlandsche Vorsten...met meer dan duizend historipenningen gesterkt en opgehelderd I en II* ('s-Gravenhage 1732-1735)
- MITCHNER, M. *Jetons, medalets & tokens, the medieval period and Nuremberg, volume 1* (Londen 1988)
- NAHUYS, M. Médailles et jetons inédits relatifs a l'histoire des dix-sept anciennes provinces des Pays-Bas *Revue Belge de Numismatique* 32 (1876) 5-45, 145-185

- NAHUYS, M. Jetons de Messire Louis Carré en de Messire Gilles de Busleyden *Revue Belge de Numismatique* 45 (1889) 420-429
- NEUMANN, J. *Beschreibung der bekanntesten Kupfermünzen* (6 banden) (Praag 1865)
- ORDEN, J. VAN *Handleiding voor verzamelaars van Nederlandsche historiepenningen; Deel 1* (Leiden 1825)
- ORDEN, J. VAN *Handleiding voor verzamelaars van Nederlandsche historiepenningen; Deel 2* (Leiden 1830)
- OUAAN, J. *Nederlandsch Leg-geld of Reken-penningen: In Afteekeningen vertoont* (ongepubliceerd handschrift in collectie Geldmuseum 1660)
- OUAAN, J. *Medalische historie der republyk van Holland. In 't Frans beschreeven door den heer Bizot en uit die taal in 't Nederduitsch gebracht en wel twee derden vermeerderd* (Amsterdam 1690)
- PERKO, W. Die Nürnberger Venus-Rechenpfennige im Wandel der Zeit *Münzen Revue* 13 (1981) 436-439 en 522-524
- PERKO, W. *Der Rechenpfennig mit der nackten Frau, Summa Summarum...das macht nach Adam Ries* (Erfurt 2002)
- PICQUÉ, C. Quelques jetons historiques de la collection de M. vander Auwera *Revue Belge de Numismatique* 20 (1864) 230-239
- PINCHART, A. Jean van Vlierden dit Van Nymmegen *Revue Belge de Numismatique* 9 (1853) 394-403
- PRINS, F. *Antwerpse altaarstudiën: een overzicht* (Antwerpen 1939)
- PULLAN, J. *The history of the abacus* (New York 1968)
- RIPA, C. *Iconologia* (Londen 1709)
- ROUYER, J. Notes pour servir à l'étude des méreaux II, description de quelques anciens jetons ou méreaux de compte *Revue de la numismatique française* 14 (1849) 446-464
- ROUYER, J. & HUCHER, E. *Histoire du jeton au Moyen-age* (Parijs 1858)
- SBV Schweizerische Bankverein, *veilingcatalogus 31 Niederländische Rechenpfennige und Marken*, 17 september (1992)
- SCHODT, A. *De Résumé historique de la numismatique Brugeoise* (Brugge 1888)
- SCHUBERT, E. *Novgorod, Brügge, Bergen und London: Die Kontore der Hanze* (Göttingen 2002)
- SCHULMAN, J. Een legpenning van Jan van Overstege Vz., waardijn van de Munt te Dordrecht *Tijdschrift voor Munt- en Penningkunde* 20 (1912) 231-233
- SMITH, D.E. *History of Mathematics; Vol II* (Dover 1958)
- SPUFFORD, P. The general officers of the Burgundian mints in the Netherlands in the fifteenth century *Jaarboek voor Munt- en Penningkunde* 65-66 (1978-79) 5-14
- STEPHANIK, J.W. Het rekenen met leg- of rekenpenningen *Tijdschrift voor Munt- en Penningkunde* 6 (1898) 273-279
- STRATEN, R. VAN *Inleiding in de iconografie* (Bussum 2002)
- Taelman, J. *Brugse legpenningen* (Brugge 1992)
- TIMMERS, J.J.M. *Symboliek en iconographie der christelijke kunst* (Roermond/Maaseik 1947)
- TORFES, J.A. *Geschiedenis van Leuven van den vroegsten tijd tot op heden* (Leuven 1899)
- TOUR, H. DE LA *Catalogue de la collection Rouyer* (Parijs 1899)
- VERACHTER, F. *Documents pour servir à l'histoire monétaire des Pays-Bas* (Antwerpen 1840)

Geraadpleegde websites

- www.archeologiewalcheren.nl, project Clarinastraat
- http://nl.wikipedia.org/wiki/Historische_rekenpenningen_in_de_Nederlanden
- www.mil.be/vox/subject/index.asp?LAN=nl&ID=396&MENU=260&PAGE=2
- www.medievalcoinage.com/earlydated/1480s.htm
- www.chicagocoinclub.org/projects/PiN/juh.html

Dankwoord.

Dit manuscript kwam tot stand dank zij heel veel mensen: drs. Carolien Voigtmann, drs. Ans ter Woerds en Marcel van der Beek, tot 1 mei 2012 werkzaam bij het Geldmuseum in Utrecht, prof. dr. Jos Koldewij van de Radboud Universiteit in Nijmegen, drs. Nico Arkesteijn (Delft), Pieter van Deursen ('s-Gravenhage), Robert A. Levinson (Los Angeles, USA), Andre Seifert, Magdeburg (hij maakte het gotische letterfont), dr. Heino von l'Estocq, Tutzing en Werner Press, Kiel (Duitsland), Claude Roelandt, Sart Risbart (België), prof. dr. Johan van Heesch van het Penningkabinet van de Koninklijke Bibliotheek Brussel (België), dr. Michel Amandry en Inês Villela-Petit van het Cabinet des Monnaies, Médailles et Antiques van de Bibliothèque nationale de France, Parijs; de heer Denis Kuhn (Frankrijk); dr. Dietrich Klose en dr. Martin Hirsch van de Staatliche Münzsammlung München, dr. I. Freifrau von Andrian-Werburg van het Münzkabinett van het Germanisches Nationalmuseum Nürnberg (waar ik de Perko-collectie zag), dr. Rainer Grund van het Münzkabinett Dresden en niet te vergeten de inbreng van detectoramateurs en verzamelaars die mij in de gelegenheid stelden van hun vondsten of verzameling kennis te nemen. Niet in de laatste plaats dank aan de Jaarboekcommissie, die – in de persoon van Bert van Beek – door tal van deskundige suggesties en opmerkingen vooraf in belangrijke mate bijdroeg aan het uiteindelijke manuscript.

Samenvattingen

Freek Groenendijk

Venus op rekenpenningen. Een onderzoek naar bijna 100 jaar Venuspenningen

In de overgang van de Middeleeuwen naar de Renaissance werd in de Zuidelijke Nederlanden een serie rekenpenningen geslagen met een (vrijwel) naakte vrouw. De gebruikte beelden naar week nogal af van de tot dan toe gebruikelijke rekenpenningen. Ze worden “Venuspenningen genoemd”.

Het artikel bevat een catalogus van die “Venuspenningen” die met zekerheid tussen 1488 en 1512 in de Zuidelijke Nederlanden zijn vervaardigd. Op basis van bestaande naslagwerken zou men kunnen concluderen dat hier in deze periode ongeveer 115 Venuspenningen zijn gemaakt. Hiervan zijn er 59 *in originali* teruggevonden. Deze zijn met foto's, beschrijvingen en achtergrondinformatie in de catalogus opgenomen. Ze werden gebruikt in (overheids-)instellingen bij het controleren van rekeningen.

Aangevuld met andere gegevens laat de catalogus toe om een aantal vragen over Venuspenningen te beantwoorden. Waarom is dit tot dan toe ongebruikelijke beeld ingevoerd? Wie is de afgebeelde vrouw? Is zij *Veritas*, de Naakte Waarheid? Wat betekenen de gebruikte symbolen in haar handen? Wie heeft de stempels gesneden? En waar komt de naam “Venuspenningen” vandaan? Verder komen de omschriften en wapens op de Venuspenningen aan de orde.

Albert Scheffers

De vijfde en zesde muntbus van Gideon Jan Langerak du Marchie Sarvaas: een aanvulling op Besier

Cijfers over de muntproductie in de Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden, de Bataafse Republiek, het Koninkrijk Holland en de periode van inlijving bij het Franse Keizerrijk zijn gepubliceerd door Besier in zijn *Muntmeesters en hun muntslag* (1890). Voor de periode 1606-1795 geeft Polak in zijn “Historiografie en economie van de ‘muntchaos’” meer gedetailleerde informatie. Besier heeft echter niet alle beschikbare informatie over de geproduceerde munten gezien. Dit artikel is gebaseerd op de informatie uit de akten van opening van de muntbussen van de Utrechtse Muntmeester G.J.L. du Marchie Sarvaas over de periode 26 november 1801 tot en met 31 oktober 1802 en 9 november 1802 tot en met 23 juli 1803. De complete tekst van de twee akten zijn in transcriptie opgenomen in Bijlage 1 en 2 van deze bijdrage.

Summaries

Freek Groenendijk

Venus op rekenpenningen. Een onderzoek naar bijna 100 jaar Venuspenningen

At the brink of the Renaissance a series of jetons portraying a (practically) naked lady was produced in the Southern Netherlands. This image presented a break with conventional jetons of the era. They are commonly called “Venus pennies”.

The core of the article is a catalogue of the Venus pennies which were made in the period 1488-1512 in the Southern Netherlands. The existing publications describe about 115 different variants of this basic type. Of these, 59 were found back in various collections and are included in the catalogue, with pictures, descriptions and background information. They were primarily used in public institutions where accounts were checked.

Together with other data, the catalogue allows us to answer a number of questions about the Venus pennies. Why was this new and unconventional image introduced? Who is the portrayed lady? Was she *Veritas*, the Truth? What meanings do the sym-

bols on the jeton represent? Who cut the dies? And how did they come to be called “Venus pennies?” In addition the legends and heraldry used are discussed.

Albert Scheffers

De vijfde en zesde muntbus van Gideon Jan Langerak du Marchie Sarvaas: een aanvulling op Besier

Figures on mintages in the Republic of Seven United Netherlands, the Batavian Republic, the Kingdom of Holland, and the period of inclusion in the French Empire are published by Besier in his *Muntmeesters en hun muntslag* (1890). For the period 1606-1795 Polak gives in his *Historiografie en economie van de muntchaos* (1998) more and more detailed information. Besier didn't see all the available figures. This article provides information on two periods of production at the Utrecht Mint, 26 November 1801 until 31 October 1802 and 9 November 1802 until 23 July 1803, which were missed by Besier. The information in this article is based on the official documents of the examination of the production of the Utrecht Mint. The transcribed texts of these two documents have been taken up in Bijlage 1 and 2.

Over de auteurs

Freek Groenendijk (1945) studeerde landbouwwetenschappen aan de Agrarische Hogeschool in Ede/Dronten en rechten aan de Erasmusuniversiteit in Rotterdam.

Hij heeft in diverse functies bij de gemeente Hoorn gewerkt, de laatste jaren als bedrijfsjurist en hoofd Juridische Zaken. Hij is nu nog actief als zelfstandig juridisch adviseur en docent bestuursrecht en gemeenterecht. Zijn eerste Neurenbergse rekenpeninkje vond hij 55 jaar geleden en sindsdien is zijn belangstelling voor (vooral Neurenbergse) rekenpenningen steeds groter geworden. Hij heeft een van de grootste particuliere verzamelingen, doet onderzoek naar de achtergronden van rekenpenningen en verricht determinaties van rekenpenningen voor diverse bodemmuntforums.

Hij is lid van het Koninklijk Nederlands Genootschap voor Munt- en Penningkunde en maakt deel uit van een internationaal netwerk van rekenpenningdeskundigen.

Hij heeft een aantal publicaties over rekenpenningen op zijn naam staan en geeft lezingen bij numismatische kringen. Zie verder de website <http://www.freewebs.com/rechenpfennig>

Albert A.J. Scheffers (1958) studeerde geschiedenis aan de Haagse School voor Taal- en Letterkunde (MO I+II) en aan de Universiteit Leiden. In april 2013 promoveerde hij aldaar op het proefschrift *'Om de kwaliteit van het geld'. Het toezicht op de muntproductie in de Republiek en de voorziening van kleingeld in Holland en West-Friesland in de 18de eeuw*. Hij is sinds 1977 actief in het museumwezen, de numismatiek en de geldgeschiedenis. Eerst als bibliothecaris van het Koninklijk Penningkabinet, daarna als conservator van het Museum van 's Rijks Munt, conservator/directeur van Het Nederlands Muntmuseum en als onderzoeker/uitgever bij het Geldmuseum. Sinds 2006 heeft hij zijn eigen adviesbureau op het terrein van de zakelijke kant van de culturele bedrijfsvoering, Klinkaart bv en begeleidt hij culturele instellingen bij het opstellen van businessplannen, financieel beheer en reorganisaties. Hij is voorzitter van de Stichting Geschiedenis van de Overheidsfinanciën, Stichting Uitgeverij Clinkaert en financieel bewindvoerder van het Instituut voor Monetaire Geschiedenis en Numismatiek.

Zijn onderzoek is doorgaans meer gericht op de monetaire geschiedenis dan op de numismatiek. Zijn kennis over de Nederlandse Munt- en muntgeschiedenis gebruikt hij voor eigen publicaties, maar ook voor de begeleiding van publicaties van derden.